

बभ्नाड जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउका फागको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग, स्नातकोत्तर
तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका
लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

गोरखबहादुर रोकाया
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौँ

२०७४

कृतज्ञताज्ञापन

आदरणीय गुरुज्यू प्रा.डा. मोतीलाल पराजुलीको कुशल निर्देशनमा मैले यस शोधपत्रलाई तयार पारेको हुँ । आफ्नै कार्य व्यस्ताका बावजुत पनि मलाई लक्षित स्थानमा पुऱ्याउनु उहाँले दिनु भएको अमूल्य सुभावा र उचित सल्लाहाका निमित्त श्रद्धेय गुरुज्यूप्रति म हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । शोध प्रस्ताव स्वीकृत गरी मलाई शोधकार्य लेखन अनुमति प्रदान गर्ने नेपाली केन्द्रीय विभागका विभागीय प्रमुख प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम र विभाग पवारप्रति आभारी छु ।

मलाई यो धर्तीमा जन्म दिई हुर्काइ बढाइ यहाँसम्म पुऱ्याउनु हुने पूजनीय माता स्व. गालु देवी रोकायाप्रति श्रद्धा अर्पण गर्दछु । साथै जन्मदिने पुजनीय बुवाज्यू श्री सर्पजित रोकाय प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । मलाई पढ्न प्रेरणा दिएर यहाँसम्म पुऱ्याउन सहयोग गर्नु हुने आदरणीय दाइहरू धनबहादुर रोकाया, भक्तबहादुर रोकाया, भीमबहादुर रोकाया, डबलबहादुर रोकायाप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु भने मलाई हरेक समयमा साथ दिने जीवन सङ्गिनी श्रीमती जानकीदेवी रोकाया, भाई प्रकाशबहादुर रोकाया र छोरा अनमोल रोकाया र प्यारी छोरी गृष्मा रोकायालाई सम्झनु चाहन्छु ।

शोधपत्र तयारीका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन गर्ने क्रममा सहयोग गर्नुहुने, मुनादेवी रोकाया, हर्कला देवी रोकाया, धौली देवी जप्रेल, सुवधारा देवी रोकाया, सिम्वडी देवी रोकाया, हरिभान रोकाया, आइते रोकाया, करजोग जप्रेल, वावाजी जप्रेल लगायत विभिन्न किसिमको प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष सहयोग पुऱ्याउने शुभचिन्तन प्रति म हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु ।

यसैगरी शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा विभिन्न पुस्तक पत्र पत्रिका एवम् लेख रचना आदि उपलब्ध गराई सहयोग गर्नु हुने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालयका कर्मचारीलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । साथै शोध पत्र लेखनमा सहयोग गर्ने साला श्री भानुभक्त दौल्याललाई पनि सम्झनु चाहन्छु र अन्ततः पूर्ण कुशलताका साथ शोधपत्र टङ्कन गरिदिने रमिता महर्जनज्यू लाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष पेश गर्दछु ।

शोधार्थी

गोरखबहादुर रोकाया

सिम्बोल नं. : २८०१९६

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : २०७४-१२-३०

स्वीकृतिपत्र

प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम

.....

(विभागीय प्रमुख)

प्रा.डा. मोतीलाल पराजुली

.....

(शोधनिर्देशक)

प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्

.....

(बाह्य परीक्षक)

मिति : २०७४/१२/३०

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

शोधनिर्देशकको सिफारिस

बझाङ जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउका फागको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षका छात्र श्री गोरखबहादुर रोकायाले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । क्षेत्र कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरी गाथातक्का आधारमा विश्लेषण गरी तयार पारिएको प्रस्तुत शोध कार्यबाट म सन्तुष्ट छु र मूल्याङ्कन प्रक्रिया अगाडि बढाउने नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

.....
डा. मोतीलाल पराजुली
प्राध्यापक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर

मिति: २०७४/१२/२९

विषयसूची

शोधनिर्देशकको सिफारिस

स्वीकृतपत्र

कृतज्ञताज्ञापन

विषयसूची

संक्षेपीकृत सूची

अध्याय एक

शोधपरिचय

१.१.	विषयपरिचय	१
१.२	समस्याकथन	२
१.३	अध्ययनको उद्देश्य	२
१.४	पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.५	शोधको औचित्य र महत्व	५
१.६	अध्ययनको सीमा	५
१.७.	सामग्री सङ्कलन विधि	६
१.८.	अध्ययन विधि	६
१.९.	शोधपत्रको रूपरेखा	६

अध्याय दुई

महालिङ्ग देवका फागको सङ्कलन र विश्लेषण

२.१	महालिङ्ग देवताका फागको परिचय	७
२.२	महालिङ्ग देवताका फागको प्रस्तुति	८
२.३	महालिङ्ग देवका फागहरू मूलपाठ	९
२.४	महालिङ्ग देवताका फागको कथावस्तु/विषवस्तु	२७
२.५	महालिङ्ग देवको फागमा पात्र/चरित्र	३२
२.६	महालिङ्ग देवका फागको परिवेश	३४
२.७	महालिङ्ग देवका फागको उद्देश्य	३५
२.८	महालिङ्ग देवका फागको शैली	३५
२.९	महालिङ्ग देवका फागको भाषा	३६
२.१०.	महालिङ्ग देवका फागको निष्कर्ष	३६

अध्याय तीन

दुर्गा देवीको फागको सङ्कलन र विश्लेषण

३.१	दुर्गा देवीका फागको परिचय	३८
३.२	दुर्गा देवीका फागको प्रस्तुति	३८
३.३	दुर्गा माताका फागको मूल पाठ	३९
३.४	दुर्गा देवीका फागको कथावस्तु	५९
३.५	दुर्गा देवीका फागको/पात्र चरित्र	६४
३.६	दुर्गा देवीका फागको परिवेश	६५
३.७	दुर्गा देवीका फागको उद्देश्य	६६
३.८	दुर्गा देवीको फागको शैली	६६
३.९	दुर्गा देवीका फागको भाषा	६६
३.१०	दुर्गा देवीका फागको निष्कर्ष	६७

अध्याय चार

धल्देउ देवताका फागको सङ्कलन र विश्लेषण

४.१	धल्देउ देवताका फागको परिचय	६८
४.२	धल्देउ देवताका फागको प्रस्तुति	६८
४.३	धल्देउ देवताका फागको मूल पाठ	६९
४.४	धल्देउ देवताका फागको कथावस्तु	७५
४.५	धल्देउ देवताका फागको पात्र/चरित्र	७७
४.६	धल्देउ देवताका फागको परिवेश	७८
४.७	धल्देउ देवताका फागको उद्देश्य	७८
४.८	धल्देउ देवताका फागको शैली	७९
४.९	धल्देउ देवताका फागको भाषा	७९
४.१०	धल्देउ देवताका फागको निष्कर्ष	७९

अध्याय पाँच

सारांश र निष्कर्ष

५.१	सारांश	८१
५.२	निष्कर्ष	८२

सन्दर्भसामग्री सूची

संक्षेपीकृत सूची

अ.	- अप्रकाशित
एम.ए	- मास्टर अफ आर्टस्
कु.	- कुमारी
गा.पा.	- गाउँ पालिका
गा.वि.स.	- गाउँ विकास समिति
जि.शि.का.	- जिल्ला शिक्षा कार्यालय
जि.वि.स.	- जिल्ला विकास समिति
त्रि.वि.	- त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	- दोस्रो संसकरण
ने.के. वि.	- नेपाली केन्द्रीय विभाग
ने.रा.प्र.	- नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
प्रा.डा.	- प्राध्यापक डाक्टर
प्र.	- प्रकाशन
प्रा.लि.	- प्राइवेट, लिमिटेड
ब.	- बहादुर

अध्याय एक

शोधपरिचय

१.१. विषयपरिचय

नेपालको सुदूर पश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्र अन्तर्गत सेती अञ्चलमा रहेको साइपाल हिमालको काखमा अवस्थित अति दुर्गम जिल्लाहरूमध्ये बझाङ विकट भएर पनि एक सुन्दर जिल्ला हो। यस जिल्लाको मध्य तथा दक्षिणी भागमा जनघनत्व बढी भएपनि उत्तरी भू-भागमा वनजङ्गल र हिमालले ढाकेकोले मानिसको बसोबास न्यून एवम् पातलो देखिन्छ। सांस्कृतिक र धार्मिक दृष्टिले महत्वपूर्ण यो जिल्ला विकट भएपनि लोक संस्कृति र लोक साहित्यको भण्डारका रूपमा रहेको छ। सुप्रसिद्ध तीर्थस्थल सूर्मासरोवर, उराई भञ्ज्याङ तथा केहि उच्च हिमशिखरमध्ये एक साइपाल हिमालले पनि बझाङ जिल्लाको परिचय दिन सहयोग गरेका छन्। विश्वमा मानवतावादको महापुरुष मानवतावादी राजा जयपृथ्वी बहादुर सिंहको जन्मभूमि एवम् कर्मभूमिका रूपमा रहेको यस जिल्लाको परिचय आफैमा बेग्लै रहेको पाइन्छ। यसभन्दा पूर्व सुन्याल बमको राज्य थियो। सुन्याल राज्यले चिनको तिब्बतसम्मको मैत्रि सम्बन्ध कायम गरेको इतिहास पाइन्छ। आदिम सभ्यताको केन्द्र तथा पृथ्वीको स्वर्गका रूपमा नै चिनिने खप्तडको चर्चा गर्दा बझाङको नाम स्वतः जोडिएर आउँछ। बाह्यमण र क्षेत्रीको बसोबास बढी रहेको यो जिल्लालाई बाह्यकोटका नामले पनि प्रसिद्ध छ। यस जिल्लामा आआफ्ना क्षेत्रका विभिन्न देवी देवताको पूजाआजा बढी हुने गर्दछ।

बझाङ जिल्लामा विभिन्न देवीदेवताको पूजा-अर्चना गर्दा फाग गाउने प्रचलन छ। “फाग” शब्दको निर्माण फगाउनु शब्दबाट भएको हो। “फगाउनु” शब्दको अर्थ जो कसैलाई पनि खुसी पार्नु भन्ने हुन्छ। फाग गायनबाट देवी देवताहरू खुसी हुन्छन् भन्ने जनविश्वासले विभिन्न मठ, मन्दिरमा गएर देवी देवताका फाग गाउने चलन रहेको पाइन्छ। यसैले फगाउनु एवम् खुसी पार्नु गरिने गानको नाम फाग राखिएको हुनु पर्दछ। “फास” शब्दको अपभ्रंस रूप पनि फाग हुन सक्छ। बझाङी भाषामा फास भन्नाले बढी गफ अथवा कसैको अतिरञ्जनात्मक वर्णन भन्ने बुझिन्छ। यहाँका फागहरूमा देवी देवताहरूको अतिशयोक्ति वर्णन गरिएको पाइन्छ। यस जिल्लाको फाग फासको अपभ्रंस नै हुनुसक्छ। आखिर फगाउनुबाट फाग भएपनि फासबाट फाग भएपनि बझाङी फागहरू

लोगगीत र लोकगाथाको एक प्रकार देवगाथाको रूपमा रहेका छन् । देवी देवताको पूजापाठ गर्दा वा तीर्थयात्रा गर्न जाँदा विभिन्न फागहरू गाउने गरिन्छ । उक्त फाग गायनले देवी देवता खुसी हुनुका साथै मानवका संकटहरू पनि हरण हुने गर्दछन् भने फाग गायनले मनोरञ्जन प्रदान पनि हुन्छ । तसर्थ अर्को शब्दमा देवी देवताका स्तुति गान नै फाग हुन भन्न सकिन्छ । प्रत्येक देवी देवताको पूजा पाठ गर्दा फाग गायन हुने भएकाले बभाडी लोक समाजमा फागले निकै स्थान ओगटेको पाइन्छ । यिनै फागलाई सङ्कलन गरी सैद्धान्तिक रूपमा व्याख्या विवेचना गर्नु नै प्रस्तुत शीर्षक चयन गरिएको हो ।

१.२ समस्याकथन

बभाड जिल्लामा प्रचलित लोक साहित्यका विविध विधामा आंशिक रूपमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने कार्य भए तापनि नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका फागमा नै केन्द्रित भएर अध्ययन अनुसन्धान नभएकाले यसको अध्ययन विश्लेषण गर्न यस शोधपत्रको प्रमुख समस्या रहने छ । यस शोधपत्रका प्रमुख समस्याहरू यस प्रकार रहेका छन् :

- (क) बभाड जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका फागको पाठ केकस्ता छन् ?
- (ख) लोकगाथातत्वका आधारमा फागहरूको अवस्था कस्तो छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

उल्लेखित समस्या कथनका समस्या समाधानका लागि यसको अनुसन्धान हुने भएकाले यसका उद्देश्य निम्नानुसार रहेका छन् :

- (क) बभाड जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका फागहरूलाई सङ्कलन गर्नु,
- (ख) गाथातत्वका आधारमा महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका फागको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

आजको २१ औं शताब्दिमा मानव समाज पाषाण युगबाट कम्प्युटर युगमा आइपुग्दा पनि नेपाली भाषाको क्षेत्रमा परम्परागत सभ्यताको धरोहर मानिने लोक संस्कृति फाग, ढुस्का र चाडपर्व आदि कुराहरू अहिलेसम्म पनि अलपत्र परेको देखिन्छ। बझाङ जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका फाग, ढुस्का आदिको अध्ययन खासै कसैले पनि गरेको भेटिँदैन। राष्ट्रिय स्तरमा अग्रज विद्वानहरूबाट नेपाली लोकगाथाको विषयमा तथा फागको विषयमा अध्ययन भएको पाइन्छ। हालसम्म फागलाई लोकगीतको एक स्वरूप मान्ने गरिएको छ।

देवकान्त पन्तको 'डोटेली लोक साहित्य एक परिचय (२०३२) मा लोक साहित्यका धमारी, चैत, ढुस्को, फाग, सगुन, मागल आदिका बारेमा प्रकाश पार्दै अध्ययन गरेता पनि बझाङ नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका फागको बारेमा केहि पनि उल्लेख गरेका छैनन्।

जयराज पन्तको 'अञ्जुलीभरी सगुनपोल्टाभरी फाग '(२०४५) मा अनुष्ठान, उपवास, पाठपूजा आदि संस्कारमा गाईने गीत भनेर फाग मागलको वर्णन गरेतापनि बझाङ नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका बारेमा केही पनि उल्लेख गरेका छैनन्।

उमा चन्दले 'बैतडेली सांस्कृतिक फागहरूको अध्ययन 'शोधपत्र (२०४९) मा फागहरूको चर्चा गरेतापनि बझाङ नौविस क्षेत्रमा प्रचलित देवी देवताका फागको कुनै पनि उल्लेख छैनन्।

रामभक्त उपाध्यायले 'बझाङी डेउडा गीतको अध्ययन 'शोधपत्र (२०५५) मा बझाङमा रहेका डेउडा गीत, बाह्रमासे गीत, रोपाइ गीतको मात्रै चर्चा गरेका छन् तर महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका फागको बारेमा कुनै पनि उल्लेख गरेका छैनन्।

प्रेमराज जैशीको 'बभाडी धमारीको अध्ययन' शोधपत्र (२०५८) मा धमारीको वर्णन गरे तापनि फागहरूको बारेमा कुनै कुरा खुलाएका छैनन् भने फाग र धमारीमा समानता पाइदैन ।

विष्णुभक्त उपाध्यायले 'बभाड थलाराका प्रमुख फागको अध्ययन' शोधपत्र (२०५८) मा थलाराका गाउँका मात्रै फाग तथा लोकगाथाका बारेमा अध्ययन गरेका छन् तर यस जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ देव, दुर्गा देवी र धलदेउ देवताका फागलाई समेट्न सकेका छैनन् ।

गोकुलराज जोशिले 'बभाड जिल्लामा गाउँखाने कथाको अध्ययन' शोधपत्र (२०५९) मा बभाड जिल्लामा रहेका गाउँखाने कथा र उखानको विश्लेषण गरेका छन् तर बभाड नौविस क्षेत्रका देवी देवताको फागको बारेमा केही उल्लेख गरेका छैनन् ।

हितराज जोशिको 'बभाडी संस्कृतिमा भू-ओगीतको अध्ययन' (२०६१) मा बभाडमा भएका भूओ भैलोको मात्रै अध्ययन अनुसन्धान गरेका छन् भने फागको बारेमा केही उल्लेख गर्नसकेका छैनन् ।

बिर्खराज सोतीको 'बभाडी मागलहरूको सङ्कलन र अध्ययन' शोधपत्र (२०६२) मा यस जिल्लाका मागलहरूको उल्लेख पाइन्छ भने देवी देवताका बारेमा केही पनि उल्लेख गर्न सकेका छैनन् ।

विष्णु बहादुर दौल्यालको 'बभाड थली नौविसमा प्रचलित मागलहरूको अध्ययन' शोधपत्र (२०६५) मा यस क्षेत्रमा प्रचलित मागलहरूको मात्र उल्लेख गरिएता पनि यहाँका देवी देवताका फागहरूको कुनै पनि उल्लेख गरिएको पाइदैन ।

लक्ष्मीकान्त जोशिको 'बभाड जिल्लामा प्रचलित लोककथाहरूको अध्ययन' शोधपत्र (२०६८) मा बभाड जिल्लाका लोककथाहरूको मात्रै उल्लेख गरिएको पाइन्छ भने यस जिल्लाका देवी देवताका फागको कुनै उल्लेख गरेको पाइदैन ।

मनराज जोशिको 'बभाड जिल्लामा प्रचलित लॉगा र मष्टा देवताका फागको अध्ययन' शोधपत्र (२०६९) मा लॉगा र मष्टा देवताका फागको मात्रै अध्ययन गरिएको छ

भने बभाङ नौविस क्षेत्रका महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका फागको कुनै उल्लेख गरेको पाइदैन ।

उपर्युक्त विवेचनाबाट के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने बभाङ जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका फागलाई हालसम्म कसैले पनि लोकगाथाको स्वरूप मानी अध्ययन अनुसन्धान नगरेको हुँदा यस सम्बन्धी ठोस पूर्वकार्य भएको पाइदैन । त्यसैले बभाङ जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका फागको स्वरूपलाई चिनाउनु यसको अध्ययन विश्लेषण गर्नु आवश्यक हुने देखिन्छ ।

१.५ शोधको औचित्य र महत्त्व

बभाङ जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग देव, देर्गा देवी र धल्देउ देवताका फागको अध्ययन गरी तिनलाई देव गाथाको रूपमा चिनाउने जुन नयाँ काम यस शोध कार्यले गर्नेछ त्यस आधारमा यसका अनुसन्धानात्मक औचित्य र महत्त्वको पुष्टि हुन्छ । यसबाट बभाङको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका फागको सङ्कलन हुन गई तिनको सुरक्षण पनि हुने र यस्ता लोक साहित्यिक विषयको अध्ययन अनुसन्धान पाठक र अनुसन्धातालाई पनि यसले केही थप सामग्री उपलब्ध गराउने हुँदा यस शोधको औचित्य स्वतःसिद्ध हुनेछ । साथै राष्ट्रिय स्तरमा समेत देवगाथा (फाग) को बारेमा गहन अध्ययन अनुसन्धान गर्न केही मात्रामा भए पनि योगदान पुर्याउने छ ।

१.६ अध्ययनको सीमा

नेपाली लोक साहित्यमा फागहरूको क्षेत्र व्यापक देखियता पनि यस शोध कार्यमा नेपालको सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पर्ने बभाङ जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित रहेका फागहरूलाई देवगाथाका रूपमा चिनाउनु तथा यस जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका फागहरूको मात्र अध्ययन सङ्कलन तथा विश्लेषण गर्न यस शोध कार्यको सीमा हो ।

१.७. सामग्री सङ्कलन विधि

यस शोधपत्रमा उल्लिखित फागहरूको सङ्कलन क्षेत्रीय अनुसन्धान पद्धतिबाट गरिएको छ । यस क्रममा बझाङ जिल्लाको नौविस क्षेत्रको दुर्गा थली गा.पा. र छविस पातिभेरा गा.पा. का मुना देवी रोकाया, सर्पजित रोकाया, धन व. रोकाया, सुवधारा रोकाया, सिम्वडी देवी रोकाया, जानकी देवी रोकाया, धौली देवी जप्रेल, करजोग जप्रेल, बाबाजी जप्रेल, कुष्ण बुढा, हरिभान रोकायाका साथै नौविस क्षेत्रका विभिन्न धार्मिक मेला हुने ठाउँ मालिमाडौं, थली ज्युला, च्याकोट, धल्देउ माडु लगायतका ठाउँमा अनुसन्धान कर्ता आफै गएर प्रत्यक्ष रूपमा फागहरू खेल्ने तरिका श्रव्य दृश्य उपकरणका सामग्री सङ्कलनबाट रेकर्ड गरी त्यसलाई लिपिबद्ध गरिएको छ । अन्य सैद्धान्तिक सामग्री भने पुस्तकालय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ ।

१.८. अध्ययन विधि

बझाङ जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका फागहरूलाई सङ्कलित गरी लोगगाथाका तालिका आधारमा विवेचना गरिएको छ । यो अध्ययन विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित रहेको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोध प्रस्तावको रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ :

अध्याय एक	-	शोधपरिचय
अध्याय दुई	-	महालिङ्ग देवका फागको सङ्कलन र विश्लेषण
अध्याय तीन	-	दुर्गादेवीका फागको सङ्कलन र विश्लेषण
अध्याय चार	-	धल्देउ देवताका फागको सङ्कलन र विश्लेषण
अध्याय पाँच	-	निष्कर्ष
सन्दर्भसामग्री सूची		

अध्याय दुई

महालिङ्ग देवका फागको सङ्कलन र विश्लेषण

२.१ महालिङ्ग देवका फागको परिचय

महालिङ्ग देव बझाङ जिल्लाका नौबिस क्षेत्रमा पुजिने सुप्रसिद्ध देवता हुन् । महालिङ्गलाई दुर्गा देवीको श्रीमान्का रूपमा चिनिन्छ । यिनलाई शिवकै रूपमा पनि चिनिने गरेको पाइन्छ । यस मन्दिरको पुजारीका रूपमा परापूर्वकालदेखि नै जप्रेल परिवारको मुखिया नै रहेको पाइन्छ । सर्वप्रथम यी देवता मालको पर्वतबाट उत्पन्न भएर विभिन्न ठाउँमा बसोबास गर्दै थली नौबिसको रमणीय स्थल सैन गाउँको मालिमाडु भन्ने ठाउँमा बसेको पाइन्छ । यस मन्दिरमा हरेक वर्ष धुमधामका साथ महालिङ्ग देवको पूजा अर्चना गरिन्छ । महालिङ्ग धल्देउ देवताका बुवा पनि हुन् । यस फागमा उल्लेख भए बमोजिम सर्वप्रथम महालिङ्ग देव हिमाल अथवा परवतबाट उत्पन्न भई नेपाल हुँदै तिब्बतको मानसरोवरसम्म गरेको यात्रा र यस क्रममा उनले निर्माण गरेका बाटाघाटा, मन्दिर पानीका धारा आदि विश्वसनीय प्रमाण किम्वदन्तीमा मात्र सीमित नभएर जीवित नै देखिन्छन् । यस्तै दानवीय प्रवृत्तिले देव तथा मानवीय प्रवृत्तिलाई तहसनहस पारेको अवस्थामा दानवीय प्रवृत्तिको संहार गर्दै मानवीय तथा देव प्रवृत्तिको थालनी महालिङ्ग देवताले गरेका उल्लेखनीय कार्य हुन् । यसैगरी मालदेखि बझाङ तथा बझाङदेखि तिब्बत जाने बाटोको निर्माण पनि प्रमुख कार्य हो भन्ने कुरा फागहरूबाट पनि थाहा पाउन सकिन्छ ।

खासगरी हाम्रो नेपाली समाजमा हिन्दु धर्म अनुसार विभिन्न देवी देवताको पूजा अर्चना गरिन्छ । उक्त क्रममा देवी देवता खुसी पार्न तथा आफ्नो मनलाई एकाग्र पार्नका निमित्त गाइने स्तुति नै फाग हो । अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा महालिङ्ग देवलाई खुसी पारेर आफ्नो इच्छा अनुसारको वरदान माग्ने स्तुति गान नै फाग हो भन्न सकिन्छ । देवी देवताको अतिरञ्जनात्मक ढङ्गले स्तुतिगान गर्नु नै फाग हो । महालिङ्गको जन्मदेखि युवावस्थासम्मको वर्णन स्तुतिगानका माध्यमबाट गरिएको पाइन्छ । महालिङ्गको फागले महालिङ्गको इतिहासका साथै बझाङको नौबिसेली समाजको चित्रण समेत गरेको पाइन्छ । अझ भन्नु पर्दा यहाँका हिमाल, पहाड, नदीनाला र चट्टानको विशिष्ट भूवनोटको प्राकृतिक चित्रण पनि गरेको पाइन्छ । यस फाग भित्र बझाङ जिल्लाको नौबिस क्षेत्रको समाजले

विगतमा भोगेका दुःख, सुख तथा सफलता, असफलताका अभिव्यक्तिहरू पनि उल्लेखित छन् । यस भित्र मानव र दानवका क्रियाकलाप सम्बन्धी वर्णन तथा उनका चरित्र, प्राकृतिक बनोट एवम् अन्य घटनाका वृत्तान्त र इतिहासको विभिन्न सन्दर्भहरू सङ्गालिएका छन् । यस फागमा मुख्यतया महालिङ्ग देवताले मानव रक्षाका निम्ति गरेका क्रियाकलापको वर्णन गरिएको पाइन्छ । मुख्यतया ६ भाई दानवले खाइसके पछि एकलो महालिङ्गले दानवलाई सखाप पारि सोभा साभा वर्गको रक्षा गरेकोले महालिङ्ग शक्तिशाली देवताका रूपमा चिनिएका छन् । १६ बैना दुर्गासँग कौडा खेलेर जित्न सफल भएका महालिङ्ग देवले सबै बैनीलाई आफ्नो मातहतमा ल्याएर विवहा गर्न सफल भएका प्रसङ्ग पनि फागबाट स्पष्ट हुन्छ । यस्तै ठाउँ ठाउँमा बसोबास गर्दै मुखिया, पुजारी राख्ने परम्परा एवम् ठाउँ ठाउँमा चौतारा, धारा, बाटोघाटेको निर्माण गरेको पाइन्छ । यस्ता विभिन्न शक्तिशाली कार्यहरूले गर्दा महालिङ्ग बझाङ जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा मात्र नभई विभिन्न ठाउँमा बहुचर्चित हुन पुगेकाले बझाङ जिल्लाको विभिन्न ठाउँमा यिनका मठ मन्दिर स्थापना गरि उक्त ठाउँमा धुमधामका साथ पूजाआजा गर्दै फाग गाउने चलन पाइन्छ ।

२.२ महालिङ्ग देवताका फागको प्रस्तुति

हरेक वर्ष भदौ १९ गते बझाङ जिल्लाको थली गौविस क्षेत्रको सैन गाउँको मालिमाडु भन्ने ठाउँमा धार्मिक मेला ढाका (डमरु) बजाउने पर्व मनाइन्छ । जसमा महालिङ्ग देव सम्बन्धी पर्वमा उपस्थित अधिकांश ब्रतालु एवम् जतेरुले एक ठाउँमा भेला भई अभिनयका साथ फाग गायन गर्ने चलन छ । सोहि क्रममा वि.सं. २०७३ साल भदौ १९ गते बझाङ जिल्लाको दुर्गा थली गा.पा. वडा नं. ५ सैनमा पर्ने मालिमाडुमा ६७ वर्षीय श्री सर्पजित रोकायाले महालिङ्ग देवका फागको गायन प्रस्तुत गरे । उहाँ दुर्गा थली गा.पा.वडा ५ का स्थायी वासिन्दा हुन् । उहाँ विगत लामो समय देखि हरेक चाड पर्व एवम् मेलामा हरेक फाग गायन प्रस्तुत गर्ने तथा चर्चित देउडा गायक (डेउडिया) का रूपमा पनि चिर परिचित छन् । फाग प्रस्तुत गर्न भन्दा पहिले पूजारीले दियो वत्ति बालेर फलफूल धूपदीप चढाए । त्यसपछि ढाँका (डमरु) बजाएर सैनको धल्देउ माडुवाट र लेकगाउँको पाठपाला मन्दिरवाट डोला सहित धर्मालम्बीहरू मालिमाडुमा जम्मा हुनु थाले । डमरुको वाजा अनि दमाइको पञ्चैवाजाको सुरिलो धुनले पुरै मेलालाई गुञ्जायमान तुल्याएको थियो । जसले गर्दा धामी तथा अन्य ब्रतालुमा पनि देवता आएर काँपी नाच्नु थाल्छन् । धामी नाच्नु थाले

पछि त्यहाँको सम्पूर्ण परिवेश उमङ्ग र हौसलामय वातावरण बन्न गएको थियो । जसले गर्दा धामी तथा अन्य ब्रतालुमा पनि देवता आएर काँपी नाच्नु थाल्छन् । धामी नाच्नु थालेपछि जन समूहमा भ्रन अमङ्गमा पञ्चेवाजा, डमरु, शङ्ख र घण्टाको ध्वनिले थप ऊर्जा बढ्दै जान्छ । त्यसपछि धामीमा औतार भएका महालिङ्ग देवले सबैका मनका वह खोलेर एक एक गरि आत्मशान्ति गराउँदै दुःख निवारणका उपाय बताउँछन् । सबै जनाको पालो सिद्धिएपछि देवताले धामीलाई छोड्दछन् । त्यसपछि सबै जनाले बाजागाजा बन्द गरेर मालिमाडुको मैदानमा गएर फाग गायनका लागि लामबद्ध भएर लाग्छन् अभिनयका साथ फाग गायन गर्दछन् । मुख्य वक्ताका रूपमा रहेका व्यक्तिले क्रमिक रूपमा महालिङ्गको उत्पत्ति भए देखि उनका युवावस्था सम्मका फाग प्रस्तुत गर्ने काम गर्दछन् भने अन्य लोग्ने मान्छेहरू उक्त फागहरूलाई एक स्वरमा अभिनयकासाथ प्रस्तुत गर्दछन् । यसरी त्यो दिन केही समय फाग गायन गरेर दिन ढल्के पछि सबैले हात जोडी कुनै बाधा नआएर फेरि पनि आउन पाउँ भन्दै फागका केहि अंश प्रस्तुत गर्दै आ-आफ्नो घरतिर जान्छन् र मेला विसर्जन हुन्छ ।

२.३ महालिङ्ग देवका फागहरू मूलपाठ

हिउँमा हिमजल पानिका छाँया
 परवत महालिङ्ग उथपन्थी^१ भया
 मालमुनी सोह्र बैनी उथपन्त भया
 हिउँका हिमजल पानिका छायाँ
 सातै भाई हो महालिङ्ग उथपन्त भया
 माना रया गया छन् त सुन गुफा पस्या
 सुन गुफा पस्या छन् त सुन दिया बाल्यो
 सुन खोपी रया सुन दिया बाल्यो
 कति दिया कति दिया निरपन्त^२ भया
 कति दिया कति दिया भरपन्ती भया

^१ उत्पत्ति

^२ निम्नु

छयँ दिया छँया दिया निरपन्त भया
 एक दिया महालिङ्ग भरपन्थी^३ भया
 छयँ भाईए महालिङ्ग दानवले खायो
 एक भाइ हो महालिङ्ग ओलानाडोलाना^४
 पुरौनाहोइ^५ नसिगया महालिङ्ग देव (देउ)
 तलम्माहोइ^६ आइरेगया मष्टालिङ्ग देव
 अब लाग्यो महालिङ्ग जोगी हुन्या धोका
 कति धान्नी लखरकी चिम्टा सजायो
 दशै धान्नी लखरकी चिम्टा सजायो
 कति हातु गजिन्नाकी^७ भोलिया छेकायो
 चारै हात गजिन्नाकी भोलिया छेकायो
 कति साणा सपुरकी भगवा^८ रङ्गायो ।
 सोह साणा सपुरकी भगवा रङ्गायो
 शिर पैरौ महालिङ्ग बगैको टोपी
 चाना^९ पैरउ^{१०} महालिङ्ग धुधुत टिकी
 लोल पैरऊ महालिङ्ग माटी मटेङ्गा^{११}
 कान पैरऊ महालिङ्ग कान कन्कन्ना

^३ बल्लु

^४ घुमफिर

^५ माथिबाट

^६ तलबाट

^७ कपडा

^८ जोगी ओढ्ने कपडा

^९ निधार

^{१०} पहिरान

^{११} मुन्द्रा

घाटी पैरउ महालिङ्ग रुद्राक्ष माला
कुम पैरउ महालिङ्ग भोली रे तुम्बा
बाउलि समाउ महालिङ्ग ल्वाखर्या^{१२} चिन्टा
राग पैरउ महालिङ्ग वग्यैको राग
अब भया महालिङ्ग जोग्यालका भेख
पुरउनाहोई नसी गया महालिङ्ग देउ
तलम्माहोइ आइरे गया मष्टालिङ्ग देउ
बाटकी अदौलीबाट भिटुअली^{१३} भईछ
भिटुअली भैरे गैछ सोधा भेदु भैछ
तिमे कारे भाना^{१४} महालिङ्ग देउ
मुरे भानो मष्टालिङ्ग वरु खोज्ज भानो
तिमे कारे भाना मष्टालिङ्ग देउ
मुरे भानो महालिङ्गं ज्वाई खोज्नु भानो
भानउन भानउन महालिङ्ग मेरी घरि^{१५} भानउन
मालका डाडाभाइ धोइवाली बस्या
मालमुनी भाई अलग जगाया
१६ बैनी दुर्गाकी चौभेडा^{१६} खेल्ला
हेर हेर दिदी मेरी को लोग्या आयो
हेर हेर दिदी मेरी जोगी भाक्रो आयो

१२ लुवाको

१३ भेटघाट

१४ जाने

१५ घर

१६ एक प्रकारको खेल

काइसी^{१७} बैनी लखमाले जोगी भाक्रो धेक्यो^{१८}
 अइसौउ^{१९} अइसौउ जोगी भाक्रा हाम्री रुवाई बैसउ
 तमे हमे जोगी भाक्रा जुवा पासा खेलु
 क्याउ^{२०} क्याएका फडा^{२१} थापी जुवा पासा खेलु
 तमे जुवा जितौला त तम्राई पैल भाउली
 हमे जुवा जितौलि त कौड्या^{२२} बनाउली
 एकातिर बसी गया परवते जोगी
 एकातिर बसी गया १६ बैना दुर्गा
 बोल तमे १६ बैना वाचा बोलि भाउ
 एक वाचा बोल्या दुई वाचा बोल्या
 जो वाचा टोलाउला^{२३} स्वनर्ग पड
 त्रिवाचा बोल्या तल त स्वनर्ग पड
 मेर^{२४} न मन्दीर साँक्षी राख्यो छ
 गंगा न जमुना साँक्षी राख्यो छ
 वड न पिपल साँक्षी राख्यो छ
 चन्द्र न सुरिज साँक्षी राख्यो छ
 पैलिकी^{२५} ढालनी ढाल्यो कन हाच्यो जित्यो

१७ कान्छी
 १८ देख्नु
 १९ आउ
 २० के
 २१ बाजी
 २२ नोकर
 २३ तोड्छ
 २४ ढुङ्गा

पैलिकी ढालनी ढाल्यो जोगयालैले जित्यो
 दोसरी ढालनी ढाल्यो कुन हाच्यो जित्यो
 दोसरी ढालनी ढाल्यो जोगयालैले जित्यो
 तेसरी ढालनी ढाल्यो कन हाच्यो जित्यो
 तेसरी ढालनी ढाल्यो जोगयालैले जित्यो
 चउथी ढालनी ढाल्यो कन^{२६} हाच्यो जित्यो
 चउथी ढालनी ढाल्यो कन जोगयालैले जित्यो
 पचाउ ढालनी ढाल्यो कन हाच्यो जित्यो
 पचाउ ढालनी ढाल्यो जोगयालैले जित्यो
 अब भयौ दिदी मेरी जोगीकी जोग्यानी
 तमु दिदी दुर्गाको भलोजन होउसी^{२७}
 सोह्रबैनी माताले गुइल मोत्युउ^{२८} छाड्यो
 जोगीसोगी होइन दिदी महालिङ्ग देउ
 जेठी दिदी दुर्गाले महालिङ्ग रायो^{२९}
 बगैका मोछा भुइपर राख
 छोड गोसाईं आफनी रूप
 बगैका मोछा भुइपर राख्यो
 धेकियो^{३०} सुनौला पाउ
 बगैका राग भुइपर राख

२५ पहिलो
 २६ कसले
 २७ होस्
 २८ आँसु
 २९ चिन्यो
 ३० देखिनु

छोड गोसाईं आफ्नो रूप
वगैका राग भुइपर राख्यो
धेकियो सुनौला जाड
वगैको वाग भुइपर राख
छोड गोसाईं आफ्नी रूप
वगैको बाग भुइपर राख्यो
धेकियो सुनौलो गाथ
माटी मट्याङ्गा भुइपर राख
छोड गोसाईं आफ्नी रूप
माटी मट्याङ्गा भुइपर राख्यो
धेकियो सुनौला ओठ
रुद्राक्षमाला भुइपर राख
छोड गोसाईं आफ्नो रूप
रुद्राक्षमाला भुइपर राख्यो
धेकियो सुनौलो घाटी
लवाखच्या चिम्टा भुइपुर राख
छोड गोसाईं आफ्नो रूप
लवाखन्या चिम्टा भुइपर राख्यो
धेकियो सुनौला हात,
भोलि रे तुम्बा भुइपर राख
छोड गोसाईं आफ्नो रूप
भोली रे तुम्बा भुइपर राख्यो
धेकियो सुनौला कुम
धुधुत् टिकी धोइवाउली पुछ

छोड गोसाईं आफ्नी रूप
घुघुत टिकी धोइ बाउली पुछ्यो
धेकियो सुनौलो चानु^{३१}
वगैको टोपी भुइपर राख
छोड गोसाईं आफ्नी रूप
वगैको टोपी भुइपर राख्यो
धेकियो सुनौलो शिर
मालको देसुडाँडो कसुई सुम्पी भाउ
मालको देसुडाँडो मालै सुम्पी भाउ
मालको धनधर्म कसुई सुम्पी भाउ
मालको धनधर्म^{३२} मालै सुम्पी भाउ
मालको घणी ताउली कसुई सुम्पी भाउ
मालको घणी ताउली मालै सुम्पी भाउ
माल छाडी परवत कसोअरी भाउली
चलाउ चलाउ धनधर्प सँगै लैप भाउली
अचलाउ धनधर्प मालै सुम्पी भाउली
उठ मेरा सोह्र बैनी परवत भाउ
देशुडाँडा कोटुकाँडा कसुई सुम्पी भाउली
मालछाडी परवत कसोअरी भाउली
उठ मेरा १६ बैना परवत भाउ
चाख चिन्ना चाख रकी कसुई सुम्पी भाउली
मालछाडी परवत कसोअरी भाउली

^{३१} निधार

^{३२} धनसम्पत्ती

चाख चिन्ना चाख रडी सँगै लैप^{३३} भाउली
 उठ मेरा १६ बैना परवत भाउ
 आसन^{३४} र सिखा सैना कसुई सुम्पी भाउली
 माल छाडी परवत कसोअरी भाउली
 आसन्न रे सिखा सैना सँगै लैप आउली
 उठ मेरा १६ बैनी परवत भाउ
 सकै^{३५} लाग्यो लेस्या बादल धर्ती उठ्यो हावा
 अब छाइयाउ आमाबुवा अब छाइयाउ भउल्या^{३६}
 १६ बैना दुर्गाले फुकायो केश
 फर्कि हेर १६ बैना माइत्याको देश
 पाङ्गर जडि गोजली हाल्यो
 परापुलो धान गोजली^{३७} हाल्यो
 सिलिङ्गा गेडो गोजली हाल्यो
 गुलाफी फूल गोजली हाल्यो
 मालवाट सोह्र बैना चलुफलु^{३८} भयो छ
 पारी मण्डी आई बैसेकु भयो छ
 घटाला दानी मेरो (वlu) भलु लेउनु
 यसुई घाट पसुइन्नी तारु लगाई देउन

३३ लिएर

३४ बस्ने ठाउँ

३५ आकाश

३६ भाइ

३७ खल्ली

३८ हिडनु

तारु^{३९} ल्याइ हमे दिउली क्याउ रतु^{४०} पाउली
 यई मुड्या घाटको दानु भराउला
 काइसी बैनी लखमालाई घाट दानु द्योछ
 क्याउको^{४१} छ लडीजेउडी क्याएको छ तार
 वावियाको लडीजेउडी घुडियाको तार
 घुडियाका तार तय्या सनिसार
 मास विना लवालउडी लुसुकै पारी
 नइरे रुभ्या रजावाना नरुभ्या पाउं
 मालाबाट सोह्र बैना चलफुल भयो छ
 पारी मण्डी आई बैसेकु भयो छ
 बैसेकु न भयो हेरोफेरो च्वायो
 हेरोफेरो च्वायो छत दोकान लगायो
 दोकान जति लगायो बन्ज ठलायो
 ताहोइ^{४२} तिनु देवी देउको चलुफुलु भयो छ
 मालका थली आई बैसेकु भयो छ
 बैसेकु त भयो छ हेरो फेरो च्वायो
 हेरोफेरो च्वायो सनान्नु साल्यो
 सनान्नु साल्यो ज्युनारु साल्यो
 भात बाख्रो खायो
 ताबाट देवी देउको चलुफुलु भयो छ

३९ साँघु

४० वर

४१ के को

४२ त्यहाँबाट

मुण्याका घाट आई बैसेकु भयो छ
 बैसेकु भयो छ हेरोफेरो च्वायो
 ढोकान लगायो बन्चो ढलायो
 पाथिभरी भुकीसुनु घाट दानु दियो
 नइरे बुभ्यो नइरे बुभ्यो घाटको दानु
 मानु भरी दुदया रूप घाट दानु दियो
 नइरे बुभ्यो नइरे बुभ्यो घाटको दानु
 काइसी बैनी लखमाले घाट दानु दियो
 अब भयो घटाल्लाकी मनको अजाला
 काइसी बैनी लखमाको घटालाले छोप्यो
 परवत परवत क्याउलाइप^{४३} भाउँ
 १६ बैनी दुर्गाले गुइलो मुत्तीऊ छाड्यो
 ताहोई तिन देवी देउको चलुफलु भयो छ
 हात्तिका दुङ्गा आई बैसेलु भयो
 बैसेलु त भयो हेरोफेरो च्वायो
 हेरोफेरो च्वायो छ त हाति ढुङ्गयायो
 ढोकान लगायो बन्ज ढलायो
 तावाट स्रोह बैना चलुफलु भयो छ
 रङ्गौनी गाड आई बैसेकु भयो
 रङ्गौनी गाडका चिपला लोडा
 ठेसउला कटारी दैत्य^{४४} बेकाउला घोडा
 तावाट देवी देउको चलुफलु भयो छ

४३ के गर्त

४४ दानव

छेल्या वगड आई बैसेकु भयो
 बैसेकु भयो हेरोफेरो च्वायो^{४५}
 छेलो हालायो बाला खेलायो
 पङ्ग्याला^{४६} छाट्यो^{४७}
 ताबाट देवी देउको चलुफलु भयो छ
 (सलौनी) सल्यानी चौर आई बैसेकु भयो
 बैसेकु भयो हेरोफेरो च्वायो
 बाला खेलायो पैग्याला छाट्यो
 धागकी धाकिली दुर्गा भईछ
 सबै होई छिपिली^{४८} सुर्मा देवी भइछ
 १६ बैनी माताको चलुफलु भयो छ
 कालिका देवी कालिका गया
 मालिका देवी मालिका गया
 सियादेवी स्यामुनि^{४९} गया
 सिलादेवी सिलामुनि गया
 पुर्णागिरी देवी पुर्णागिरी गया
 निन्द्रा देवी निन्द्रामै गया
 ताबाट देवी देवको चलुफलु भयो छ
 कल्यानी खोला आई बैसेकु भयो
 बैसेकु भयो हेरोफेरो च्वायो

४५ अवलोकन

४६ मुखिया

४७ छान्नु

४८ शुद्ध

४९ हलो जोतेको

माडु^{५०} लगायो चिर्का भुन्ड्यायो
 त्रिशुल चढायो
 ताबाट देवी देउको चलुफलु भयो छ
 अप्मली लेक आई बैसेकु भयो
 होइन हो अमली साउनु
 मेरो वली ल्याउनु
 परवत भानो छु बाटो जताई^{५१} देउन
 बाटो जताई हमे दिउली
 क्याउ रतु पाउली
 तुतनु अमली साउनु पैक्यालो लाउला
 तोइरे बाटो गयो गोसाई तेल्याका लेक
 ताहोई तिनु देवी देउको चलुफलु भयो छ
 रौसुल्ला भाई बैसेकु भयो
 बैसेकु भयो हेरोफेरो च्वायो
 भोक जति भोकाया छन् पानी तिसाया
 बाह्र मुनको ल्वाजा^{५२} गुज्र बाउली फेरायो
 हान्यो छ त ल्वाआ गुज्र^{५३} नक्सायो पानी
 खाउं न खाउं न वाला दैत्व धव पानी खाउनु
 बाह्र मुखी लाडु चिउरा फाँकी सुइरायो
 ताबाट देवी देवको चलुफलु भयो छ

५० मन्दिर

५१ बताउनु

५२ लुवा

५३ गल

तेल्याका लेक आई बैसेकु भयो
बैसेकु भयो हेरोफेरो च्वायो
१६ बैनी दुर्गाले फुकायो केश
हेरहेर दिदी मेरी डोटीको देश
ताबाट देवी देउको चलुफलु भयो छ
पिङ्गाका चौर आई बैसेकु भयो
बैसेकु भयो हेरोफेरो च्वायो
हेरोफेरो च्वायो छ त पिङ्गो हल्लायो
ताबाट देवी देवको चलुफलु भयो छ
कौवानी लेक आई बैसेकु भयो
बैसेकु भयो देवको हेरोफेरो च्वायो
हेरोफेरो श्वायो छ त माडु लगायो
चिर्का भुन्ड्यायो त्रिशुल चढायो
ताबाट देवी देवको चलुफलु भयो छ
घाणेका लेक आई बैसेकु भयो
बैसेकु भयो हेरोफेरो च्वायो
माडु लगायो घाणा चढायो बेडु हालायो
ताबाट देवी देवको चलुफलु भयो छ
तिनमणी नाओ बैसेकु भयो
तिनमणी नाओका नड्स्या^{५४} दैत्य
कति माय्यो खाणा हानी कति लवा गुज्र
दशै माय्यो खाणा हानी विसै लवा जाल
ताबाट देवी देवको चलुफलु भयो छ

५४ निस्कनु

तिलाणी वगर आई बैसेकु भयो छँ
 तिलाणी वगरका नड्स्या दैत्व
 कति माऱ्यो खाणा हानि कति लवा गुऱ्र
 दशै माऱ्यो खाणा हानि २० सै लवा गुऱ्र
 ताबाट देवी देउको चलुफलु भयो छ
 मैठाका माडु आई बैसेकु भयो
 बैसेकु भयो हेरोफेरो च्वायो
 माडु लगायो घुइटी चढायो चिर्का भुन्ड्यायो
 ताबाट देवी देवुको चलुफलु भयो
 सिरणी गाउँ आई बैसेकु भयो
 होइन होइन सिरणी साउनु मेरो वलु देउनु
 परवत भानो छु त बाटो जताई देउनु
 बाटो जताई हामी दिउली क्यारतु^{५५} पाउली
 जतनु सिरणी साउनु पैक्यालो लाउला
 ताबाट देवी देउको चलुफलु भयो
 सेरिका लेक आई बैसेकु भयो
 बैसेकु भयो हेरोफेरो च्वायो
 हेरोफेरो च्वायो दोकान लगायो बन्ज ढलायो
 ताबाट देवी देवको चलुफलु भयो
 लोड्या ओडार आई बैसेकु भयो
 लोड्या ओडार आई बैसेकु भयो
 लोड्या न ओडार नउस्या दैत्व
 कति माऱ्यो खाणा हानि कति लवा जाल

५५ के वर

दशै मान्यो खाणा हानि २० सै लवा जाल
 ताबाट देवी देवको चलुफलु भयो ।
 फलिन्या पड^{५६} आई बैसेकु भयो
 बैसेकु त भयो देवको पहण लाग्यो
 हान्यो छ त लवा गुज्र पहणै फोण्यो^{५७}
 पहणै फोण्यो छ त बाटो बनायो
 चन्द्रन्ना गाईकी ठाडी कस्यायो
 ठाडी कस्यायो त न्यारु^{५८} हलायो
 न्यारु जति हलायो छ दुध दुहायो
 ताबाट देवी देउको चलुफलु भयो
 देउराका ओडार आई बैसेकु भयो
 बैसेकु भयो देवको हेरोफेरो च्वायो
 हेरोफेरो च्वायो छत देउरो^{५९} लगायो
 देउरो जति लगायो छ कङ्गा^{६०} हुङ्ग्यायो
 ताबाट देवी देउको चलुफलु भयो
 तम्तोली गाउँ आई बैसेकु भयो
 तम्तोलीका भकु जैसी मेरो वलु लेउनु
 थली साइसी भानो छु त बाटो जताई देउनु
 बाटो जताइ हामी दिउली क्याउ रतु पाउली

५६ भीर

५७ फोडनु

५८ घाँस

५९ पुजा गर्ने हुङ्गो

६० हुकुर

मठको होम्या आलम तुइ भकु दिउला
 तुतन भकि जैसी सँगै लैप^{६१} भ्नाउला
 ताबाट देवी देवको चलुफलु भयो
 गोइचन गाउँ आई बैसेकु भयो
 गोइचनी बुढा मेरो बलु लेउनु
 थली चौर भानु छु त बाटो जताइ देउनु
 बाटो जताई हमे दिउली क्याउ रतु पाउली
 थलीका जिउलाको नैकुणो^{६२} दिउला
 तुतन गोइचन्या बुढा सँगै लैप भ्नाउला
 तोइरे बाटो गयो गोसाइ ठाडेका लेक
 ताबाट देवी देउको चलुफलु भयो
 थलीचौर आई बैसेकु भयो
 बैसेकु भयो देवको हेरोफेरो च्वायो
 हेरोफेरो च्वायो छ त विज्र जगायो
 खेत कटायो विउ हालायो
 सानिवानी^{६३} आर्यो परापुलो धान रोपाई बनायो
 छिचिकाट्या^{६४} आयो छिछि गरी बाँस्यो
 छिचिकाट्या बास्यो छ त सुदिलैन^{६५} आयो
 सुदिलैन आयो छ त चलुफलु भयो

६१ लिएर

६२ जेठोको भागमा पर्ने सम्पती

६३ रोपाइ

६४ सानो चरो

६५ अशुभ

कटपात्या लेक आई बैसेकु भयो
 बैसेकु भयो हेरोफेरो च्वायो
 १६ बैनी दुर्गाले फुकायो केश
 हेरहेर दिदी मेरी सैनका देश
 ताबाट देवी देवको चलुफलु भयो
 मुडुराका पानी आई बैसेकु भयो
 बैसेकु भयो हेरोफेरो च्वायो
 हेरेफेरो च्वायो छ त मुडुरा चिठायो
 सनान्नु सायो जिउनारु साल्यो
 ताबाट देवी देउको चलुफलु भयो
 सैनका ठूलाघर बैसेकु भयो
 बैसेकु भयो हेरोफेरो च्वायो
 पानी तिसाया^{६६} भोक भोकाया
 रोकायानी बुढी आमा मेरो बलु देउन
 खरी बोको लाग्यो छ त जिउनार साली देउन
 गोठ मेरो छ प थाणी^{६७} गावल^{६८}
 गावकी मुज्याली छप टुटा^{६९} कोरकी
 पानी खाने छप मेरा हाणी खप्याट्टो
 पकाइ खाने छप मेरो फुटी ताउली
 क्याएको क्याएको म ज्यूनार दिऊँ

६६ तिर्खा लाग्नु

६७ नदिने

६८ गाई

६९ भूस

जसै जुण्यो आमा उसई प खाउली
घरजति छिपी^{७०} हेल घर लिपिहेल
छिनारामिनारा^{७१} जति टालि प हेल
नसि गइछ बुढी आमा गोबरकी गोठ
गोबर आनु^{७२} भन्ने बेला बच्चा पैदा भाको
गावकी मुज्याली गईछ चामल फर्क्याको
फुटेकी खप्याट्टी ताउली फर्कियो
ढुटाको धोक्रो चामल फर्कयो
आजको ज्यूनार तमु सली देउनु
रस्याकी भवानी छुइपारी^{७३} दियो
ताबाट देवी देउको चलुफलु भयो छ
थलिका जिउला विर जगायो
परापुला धानकी रोपाई रोपायो
पाङ्गर जडी थलीमै रोप्यो
महालिङ्ग देउलाई कुस्ती उब्ज्यो
भाउन भाउन भाजी^{७४} मेरा लसुन पिनी ल्याउन
लसुन पिन्यो नाक मुख छोप्यो
तल्लिकी^{७५} छिपिली सुर्मा सिंजा आग्रा भाउन (सुर्मासरोवर)
भानात भाउला ढोली पोखी भाउला

७० पोल्नु

७१ प्वाल

७२ ल्याउंदा

७३ अशुद्ध बनाइदिनु

७४ बहिनी

७५ त्यस्ती

भानात भाउला दिदी आफ्नो भाग ढोली पोखी भाउला
 थलीको जिउलो आधा धियो^{७६} छ
 लोमन लस्कर आधा धियो छ
 पाङ्गर जडी आधा धियोछ
 आलि रे पाली आधा धियोछ
 ताबाट सुर्मा देवी चलुफुलु भयो छ
 सुर्मा थकुन्नाडा गई बैसेछु भयो छ
 सुर्मादेवी थारको भेषमा सुरुमा जडेका खोला
 नङ्स्या थार सबैभन्दा पहिला खोर्यालले खेदयो
 थार खोजमा आएर विस्कनु खानु थाल्यो त्यसपछि
 ल्वाडा हुँदै मौलाली, अन्जाडा, जुजी, छाल परिङ्गाल
 सुनिकोट हुँदै चौघाउ थकुन्नाडा हुँदै सरोवर
 लोटनिमा लोटाउँदै घोगडीले लोटाएर अन्तमा
 थकुन्नाडा हुँदै सुर्मासरोवर गएर बसेको दन्त्यकथा ।

(सर्पजित रोक्याया, ६७ वर्ष दुर्गाथली गा.पा. ५)

२.४ महालिङ्ग देवताका फागको कथावस्तु/विषवस्तु

महालिङ्ग देवको भारतको मल केशरी भन्ने ठाउँको हिमाल /पर्वतबाट उत्पत्ति (जन्म) भएको पाइन्छ । हिउँयुक्त सुन्दरताले भरिपूर्ण हिमाल अनि पानिका छाँयाबाट महालिङ्ग लगायत यिनका अन्य छ भाइ गरि सातवटै भाइको उत्पत्ति भएको पाइन्छ । उत्पत्ति हुने वित्तिकै सबै भाइहरू सुनको गुफा भित्र पसेर सुनकै दियो बालेका हुन्छन् । तर ६ वटा दिया निभ्छन् भने एक दियो मात्र बल्छ । उक्त संकेतले महालिङ्ग देवका भाइहरूमा नराम्रो बज्र आइपर्छ । एक भाई महालिङ्ग बाहेक अन्य ६ भाइ महालिङ्गका दानवले खाइदिन्छ । त्यस पछि एकलै रहेका महालिङ्ग यताउता भौतारेर घुमफिर गर्न थाल्छन् । अनि एकलो भएका महालिङ्गले जोगी बन्ने इच्छा राख्छन् । त्यसपछि महालिङ्ग जोगिले प्रयोग

^{७६} लियो

गर्ने सबै सामान जुटाउनु थाल्छन् । समान जुटाउने क्रममा उनले १० धान्नी लुवाको चिम्टा, चार हात कपडाको भोला, १६ साणाको भगवा रङ्गाएर जोगी हुने तयारी गर्दछन् ।

यसै गरी जोगीको भेषमा सजिनुका लागि तयारी भएका महालिङ्ग विभिन्न पहिरन लगाउनु थाल्छन् । शिरमा बगैको टोपी, निधारमा घुघुत टिका, मुखमा खरानी, कानमा कन्कन्ना, घाटीमा रुद्राक्षमाला, काँधमा भोला र तुम्बा, हातमा लुवाको चिम्टा, खुट्टामा बगैको मोचा जस्ता पहिरन लगाएर महालिङ्ग जोगीको भेषमा सजेर माथिबाट जान्छन् । त्यतिबेला तलबाट मष्टालिङ्ग देव आएकाले बाटोमा दुइटैको भेट हुन्छ र सोधपुछ गर्दछन् । महालिङ्ग वर खोल्नु जाने कुरा गर्छन् भने मष्टालिङ्ग ज्वाइँ खोज्ने कुरा गर्छन् । त्यसपछि मालका डाँडा गएर नुहाएर शुद्ध भएर बस्ने ठाउँ जगाएर बस्छन् । त्यही ठाउँमा महालिङ्गले १६ बहिनी दुर्गाकी चौभेडा खेल्नहेको देख्छन् । त्यसपछि कान्छी बहिनी लखमाले जोगीलाई देखिन्छ । अनि १६ बैनी दुर्गाले आफ्नो ठाउँमा बस्नु जोगीलाई आग्रह गर्छन् । त्यसपछि जोगीलाई जुवा पासा खेलनपर्ने कुरा सुनाउन्छन् । अब बाजी थापेर जुवा पासा खेल्नु शुरु गर्छन् । १६ बैनी दुर्गाले हामीले जुवा हारेमा हामी तिम्रो पोइल जाने र जुवा जितेमा नोकर (कौड्या) बनाउने सर्त अगाडि सार्छन् र जुवा पासा खेल्नु तयार हुन्छन् । एकातिर जोगी बस्छन् भने अर्कोतिर १६ बैनी दुर्गा बस्छन् । त्यसपछि बाचा कसमका साथ जुवा पासा खेल्ने तयारी गर्छन् । एकवाचा, दुईवाचा, त्रिवाचा बोल्छन्, जसले वाचा तोड्छ त्यो स्वर्ग न नवर्ग पर्छ भनेर हुड्गा, मन्दिर, वरपिपल, चन्द्र सूर्य साक्षी राखेर खेल्नु शुरु गर्दछन् । पहिलो पटक जुवापासा फल्दा जोगी नै जित्छ । दोस्रो पटक पनि जोगीले नै जित्छ । तेस्रो पटक र चौथो पटक पनि जोगीले नै जित्छ भने पाँचौ पटक सम्म लगातार जोगीले नै जिते पछि १६ बहिनी दुर्गा सबै जोगीको जोग्यानी हुनु वाध्य हुन्छन् । तसर्थ उनी सबैले संवेदनशील आँसु झार्छन् । त्यसपछि जेठी दिदी दुर्गाले महालिङ्गलाई चिनेर जोगी नभएर महालिङ्ग देव भएको जानकारी दिए पछि उनलाई जोगीको भेष गर्दा पहिरन गरेको सम्पूर्ण सामान छाडेर आफ्नो असली रूप देखाउनु १६ बहिनी दुर्गाले आग्रह गरेपछि महालिङ्ग देवले आफ्नो जोगी भेषमा रहेको सम्पूर्ण पहिरन त्यागेर असली रूप देखाए । त्यसपछि १६ बहिनी दुर्गा महालिङ्ग सँग परवततिर जानु तयार भए आफ्नो जन्मभूमि छोडेर जाँदा उनलाई साँझै गाँडो भयो किनकी उनीहरूसँग धेरै चल अचल सम्पत्ति थियो । उक्त सम्पतिको ठेगाना के कसरी गर्ने भन्नेमा उनीहरूले चल सम्पत्ति आफैसँग लाने र

अचल सम्पति मालैमा सुम्पिने विचार गरे । त्यसपछि दुर्गाको आग्रहमा १६ वटै बहिनी पर्वत तिर जानु तयार हुन्छन् ।

यसरी तराई अथवा माल छाडेर पर्वत तिर जानुपर्दा १६ बहिनी दुर्गालाई अफ्ठ्यारो परेपनि पर्वत जान बाध्य हुन्छन् । आफूसँग भएका चाख चिन्ना, आसन र सिखासैनासँगै लगेर, मालको धनधर्म मालै छोडेर आमाबाबु छोडेर पर्वततिर जानु तयारी गर्छन् । जाने क्रममा १६ बहिनीले केश फुकाएर माइतिघर फर्केर हेर्दै अगाडि बढ्छन् । जानेबेला उनीहरूले पाङ्गर जडि, परापुलो धान, सिलिङ्गाको गेडो, गुलाफी फूल खल्तीमा हालेर १६ बहिनी त्यहाँबाट पर्वततिर हिड्छन् । हिड्ने क्रममा मालबाट आएर वारीमण्डी भन्ने ठाउँमा बसे छन् । घटाला दानीलाई साँघु लगाइ दिनु आग्रह गर्छन् त्यसपछि उनले साँघु लगाइदिए वाफत केही वर पाउनुपर्ने माग राख्छन् । अनि मुड्या घाटमा अन्न फलाउने वर दिने भएपछि वावियाको डोरी र घुडियाको तार लगाएर दिएपछि सरासर पारि तर्न सफल हुन्छन् । त्यसपछि देवी देवता पारीमण्डी भन्ने ठाउँमा बसेर चारैतिर हेर्छन्, ढोकान लगाउन्छन् बन्ज ढलाएर त्यहाँबाट देवी देवता मालका थली आएर बस्छन् । त्यहाँ पनि हेरो फेरो गर्छन् त्यहाँबाट फेरी मुख्याका घाट भन्ने ठाउँमा बस्छन् । त्यहाँपनि चौतर्फी अवलोकन पश्चात् ढोकान लगाउने बन्चो ढलाउने काम गरी पाथिभरी भुकीसुन र घाट दानु कान्छी बहिनी लखमाले दिए पछि घटाल्लाकीको मन उजालो भयो । १६ बैनी दुर्गाले आँसु भादै पर्वत के गर्नु जाने कसरी जाने भनेर पनि त्यहाँबाट उनीहरू हात्तिका ढुङ्गा आएर बसे । त्यहाँबसेर चौतर्फी हेरी ढुङ्गाको हात्ति बनायो अनि त्यहाँबाट उनीहरू रङ्गौनी गाड आई बसे । रङ्गौनी गाडका चिप्ला ढुङ्गालाई घोडा जस्तै बनाएर देवी देवता त्यहाँबाट छेल्या वगड आएर बस्छन् । त्यहाँपनि चौतर्फी हेरेर छेलो हाल्ने काम गराइ वाला खेलाउने र बढी जान्ने व्यक्ति छानेर त्यहाँबाट सलौनी चौर भन्ने ठाउँमा आएर बस्छन् । त्यहाँपनि चौतर्फी हेरी वाला खेलाउने र जाने व्यक्ति जान्ने काम गरायो । दुर्गा धाक दिने र सुर्मा सबैभन्दा छिपिली (शुद्ध) बहिनीका रूपमा चिनिए । त्यसपछि १६ बहिनी दुर्गाको छुट्टाछुट्टै ठाउँमा प्रस्थान हुन्छ । कालिका देवी कालिका जान्छन् । मालिका देवी मालिका जान्छन् । सियादेवी स्यामुनि जान्छन् । सिलादेवी सिलामुनि जान्छन् । पूर्णगिरी देवी पूर्णगिरी जान्छन् । निन्द्रा देवी निन्द्रामै जान्छन् ।

यसरी त्यहाँबाट देवी देवी देव कल्याणी खोला भन्ने ठाउँमा पुग्छन् । त्यहाँ बसेर चौतर्फी अवलोकन गरी मन्दिर लगाइ चिर्का भुन्ड्याउने र त्रिशुल चढाउने काम गर्छन् । त्यहाँबाट हिडेर फेरि उनीहरू अम्मली लेक आएर बस्छन् । त्यहाँका वासिन्दा अम्मली साँहुलाई पर्वततिर जाने बाटो चिनाइदिनु आग्रह गर्छन् । अनि केही वर पाउने आसमा अम्मली साहुले बाटो चिनाइ दिए पछि अम्मली साहुलाई पैक्यालो (मुख्य मान्छे) तोकि दिएपछि साहुले तेल्याका लेकबाट बाटो जाने कुरा बताए । त्यसपछि उनीहरू त्यहाँबाट हिडेर रौसुल्ला भन्ने ठाउँमा आई बस्छन् । त्यहाँ उनीहरूलाई भोकले र पानीको तिर्खाले सतायो । अनि बाह्र मुनको लुवाको गल हानेर पानी निकालेर अद्भूत काम गरेको पाइन्छ । त्यसपछि तिर्खा मेटुन्जेल पानी र लाडु चिउरा खाएर त्यहाँबाट देवीदेव तेल्याका लेकमा आएर बस्छन् । चौतर्फी अवलोकन गरी १६ बैनी दुर्गाले केश फुकाएर डोटीतिर हेरे । त्यहाँबाट उनीहरू पिङ्गाका चौर आएर बस्छन् अनि चौतर्फी अवलोकन गरेर पिङ्ग खेलाउने काम गर्छन् । त्यहाँबाट उनीहरू फेरि कौवानी लेक आएर बस्छन् र त्यहाँपनि चारैतिर अवलोकन गरेर मन्दिर लगाएर त्रिशुल चढाउने काम गर्छन् । त्यहाँबाट उनीहरू घाणेका लेक आई बस्छन् अनि चारैतिर हेरेर मन्दिर लगाएर घाणा चढाएर घेरावार हालाएर त्यहाँबाट देवी देव तिनमणी नाओ पुग्छन् । तिनमणी भन्ने ठाउँमा राक्षसहरू निस्के अनि देवदेवले ति राक्षसहरूलाई भाला, वाण/तिर, गल आदि हतियारले मारि दिन्छन् । त्यहाँबाट उनीहरू तिलाणी वगर आएर बस्छन् त्यहाँ पनि राक्षसहरू आउन्छन् । अनि देवीदेवले भाला, वाण आदिको सहायताले राक्षसहरूको हत्या गरेर वीरता प्रदर्शन गर्ने काम गरेको पाइन्छ । त्यसपछि त्यहाँबाट देवीदेवता हिँडेर मैठाका माडु आएर बस्छन् । त्यहाँ चारैतिर हेरेर माडु लगाई घुइटी र चिर्का चढाउन्छन् । अनी उनीहरू सिरणी गाउँ आएर बस्छन् । सिरणी साँहुलाई पर्वत जाने बाटो चिनाइ पाग्छन् । बाटो जताइदिए वाफत केही वर पाउने आसामा सिरणी साँहु बाटो बताइदिन्छन् र उनलाई मुख्याको उपाधि दिएर त्यहाँबाट देवीदेव सेरिका लेक आएर बस्छन् । त्यहाँ पनि चारैतिर अवलोकन गरि दोकान लगाएर बन्ज ढलाउन्छन् । त्यहाँबाट उनीहरू लोड्या ओडार आएर बस्छन् । लोड्या ओडार राक्षसहरू निस्कन्छन् ति राक्षसहरूलाई देवीदेवताले भाला, वाण, गल आदि हतियारले मार्न सफल हुन्छन् । त्यहाँबाट देवीदेव हिडेर फलिन्याका भीरमा आएर बस्छन् । बस्ने ठाउँमा पहण (ठूलो भीर) लागेपछि भाला, गल, घुइटीको सहायताले भीर फोडेर बाटो बनायो यो काम पनि दैवीशक्तिको एउटा

उपज मानिन्छ । त्यहाँ एउटा गाई ल्याएर घाँस हालेर दुध दुहुने काम पनि त्यो कठिन भीरमा गरेको पाइन्छ । यसले पनि अद्भूत कार्यको उदाहरण दिएको पाइन्छ ।

यसरी त्यहाँबाट देवी देवको प्रस्थान भएर देउराका ओडार आई बस्छन् । त्यहाँ चारैतिर अवलोकन गरेर एउटा पुजा गर्ने ढुङ्गाको देउरो लगाउन्छन् र ढुकुरलाई ढुङ्गा बनाएर त्यहाँबाट उनीहरू तम्तोली गाउँ आएर बस्छन् । तम्तोली निवासी भक्त जैशीलाई थली जाने बाटो चिनाइदिनु आग्रह गर्छन् बाटो चिनाइ दिए वाफत के वर पाउला भन्दा थली मठको हुम गर्ने आलम तिमीलाई दिउला र भकि जैशी सँगै मठलिउला भनेर भकि जैशी लिएर जान्छन् । त्यहाँबाट देवीदेव गोईचन गाउँ आएर बस्छन् । गोइचनी बुढालाई थलीचौर जाने बाटो चिनाइ माग्छन् र केहि वर पाउने आसामा गोइचने बुढाले बाटो चिनाइ दिएपछि थलीका जिउलाको नैकुणो (जेठो छोराको भाग) दिएर । गोइचने बुढालाई सँगै लाने भए पछि ठाडेका लेक हुँदै देवीदेव थलीचौर आएर बसे । बसेपछि चारैतिर अवलोकन गर्‍यो । बस्ने ठाउँ रोज्यो । खेल कटायो विउँ हालायो, रोपाइ गर्न लगायो र एउटा सानो छिचिकाट्या नामको चरा आएर छिछि ! गरेर बासेपछि अशुभ भयो भनि त्यहाँबाट देवीदेव भाग्छन् । त्यहाँबाट देवीदेव आएर कटपात्या लेक आएर बस्छन् । त्यहाँ पनि चारैतिर अवलोकन गरेर १६ बहिनी दुर्गाले केश फुकाएर रमणीय स्थानको रूपमा सैनको गाउँ देख्यो । त्यहाँबाट देवीदेव आएर मुङ्गाराका पानी आई बसे । त्यहाँ पनि चारैतिर अवलोकन गरेपछि मुङ्गा चिठाएर सन्नानुको बोट लगायो अनि ज्यूनार गर्‍यो । त्यसपछि त्यहाँबाट देवी देव सैनका ठूलाघरआएर बस्छन् । त्यहाँबाट चारैतिर अवलोकन गरे पश्चात् पानी तिर्खाए र भोक लागेको हुन्छ । ठूलाघरकी रोकायाकी बुढीलाई भोक लागेकाले खाना पिनाको व्यवस्था मिलाउनु आग्रह गर्दा रोकायानी बुढीले आफूसँग थारो गाई, चामल नभएको र भुसमात्र भएको अनि पकाइ खाने भाडोका रूपमा फुटेको ताउली मात्रै भएको कुरा सुनाए र म कसरी ज्यूनार दिनु सक्छु भनेर आफ्नो समस्या सुनाउन्छन् । देवी देवले जस्तो छ त्यस्तै खाउली आमा भनेर घर लिपपोत गर्न र घरमा भएका प्वाल टाल्नु आग्रह गर्छन् । रोकायानी बुढी आमा गोबर ल्याउन गाई गोठमा जाँदा गाईबाट बाच्छो उत्पन्न भएको हुन्छ । भुसको बोरा चामल फर्केको हुन्छ भने फुटेकी खप्याट्टी नयाँ ताउली फर्केको हुन्छ अनि बुढी आमा खुसी हुँदै ज्यूनारका सामग्री दिन्छन् तर रस्यामा बसेकी भवानीलाई सुइले प्वाल पारेर हेरी छुइपारी दिएकाले त्यहाँबाट देवी देवको प्रस्थान थलीका जिउला हुन्छ । थलीका जिउला आफ्नो बस्ने थलो बनाउन्छन् । परापुलो धानको रोपाइ गराउन्छन् । पाङ्गर जडी थलीमै

रोप्यन् । त्यसपछि महालिङ्ग देवलाई कुष्ट रोग लाग्छ अनि दुर्गाले बहिनी सुर्मालाई लसुन पिसेर ल्याउनु आग्रह गर्दछिन् तर लसुन पिस्नु गएपनि सुर्माले एक हातले लसुन पिस्ने र अर्को हातले नाक मुख छोपेकाले दुर्गाले रिसाउँदै त्यस्ती छिपिली (शुद्ध) भए सिंजाआग्रा अथवा सुर्मासरोवर जाउँ भने पछि सुर्माले जान त जान्छु तर मेरो भाग ढोलेर पोखेर जान्छु भने पछि सुर्माले थलीको जिउँलो आधा, लोमन लस्कर आधा, पाडुगर जडी आधा, आलिपाली आधा लिएर सुर्मा देवी त्यहाँबाट सुर्मा थकुन्नाडा भन्ने ठाउँमा बस्ने गरी जान्छन् । सुर्मा जाँदा खेरी थारको भेषमा जडेडा खोलाबाट गए सबैभन्दा पहिला खोर्यालले खेदयो थार विस्कनु खानु थाल्यो । त्यसपछि ल्वाडा हुँदै मौलाली अन्जाडा, जुजी, छाल पडिगाल तथा सुनिकोट भन्ने ठाउँ र चौघाऊ थुकुन्नाडा हुँदै सरोवर लोटनीमा लोटाउँदै अन्तमा सुर्मासरोवर गएर बसेको दन्त्यकथा पाइन्छ । त्यसपछि दुर्गा थली जिउँलामा र महालिङ्ग सैनको मालिमाडुमा बसेको पाइन्छ ।

२.५ महालिङ्ग देवको फागमा पात्र/चरित्र

पात्रहरू नभएको फाग महवहीन हुन्छ त्यसैले प्रस्तुत फागमा पात्रहरूका चरित्रको महवपूर्ण भूमिका रहेको छ । पात्रका कार्य घटनाले फागको कथावस्तु सिर्जित भएको हुन्छ । पात्रहरू फागमा कुनै देवी शक्ति चरित्र भएका त कुनै आसुरी चरित्र भएका हुन्छन् । यस फागमा प्रस्तुत गरिएका महालिङ्ग देव दैवीशक्ति सम्पन्न र श्रद्धाले भरिएका छन् भने कुनै पात्रहरू अहंकारी घमण्डी दानवका रूपमा चित्रित छन् । यस महालिङ्गको फागमा थुप्रै पात्रहरू रहेका छन् । दैवी पात्र, दानवीय पात्र, मानव पात्र, पशुपंक्षी, सरीसृप निर्जीव जस्ता सबै किसिमका पात्रहरू देखिएका छन् । यी पात्रका चरित्रलाई ३ भागमा राखेर हेर्न सकिन्छ

- क. मुख्य पात्र/चरित्र
- ख. सहायक पात्र/चरित्र
- ग. खल पात्र/चरित्र

(क) मुख्य पात्र

प्रस्तुत महालिङ्ग देवको फागमा मुख्य पात्रका रूपमा महालिङ्ग देव नै रहेका छन् । कथावस्तुमा मुख्य भूमिका जसको रहन्छ, त्यो नै मुख्य पात्र हुन्छ । यस फागमा महालिङ्ग देवको नै मुख्य कथावस्तु रहेको छ । यसमा मालको पर्वतबाट उत्पत्ति भएदेखि

बाटोमा आउंदा ठाउँ ठाउँको संघर्ष र अप्ठ्यारोलाई चिदै बभाडको नौविस क्षेत्रको सैनपसेला गा.वि.स. को सैनको मालिमाडु भन्ने ठाउँ सम्म आइपुग्दाको महालिङ्ग देवको चरित्रमा केन्द्रित रहेर यस फागको कथावस्तु आगाडि बढेको छ । यस फागमा भगवान् महालिङ्ग देवको दैवी शक्तिको गुणगान गाइएको छ । उनी दुष्ट अहंकारी दानवको विनास र निमुखा सोभा मानवको रक्षा गर्न अलौकिक चमत्कारी रूप लिएर आएका हुन्छन् । पृथ्वीमा दृष्ट दानवले राज गरेर मानवलाई दुःख दिएको देखेर ती दानवको तहस नहस गरेका कार्यहरूमा यस फागको कथावस्तु बनेका छन् । दिव्यशक्ति भएका महालिङ्ग देवताले बाटाघाटा निर्माण, विभिन्न ठाउँमा चौतारा, धारा, मठमन्दिर निर्माण गर्नका साथै पहाड चट्टान फोड्ने क्रममा अवरोध खडा गर्ने दानवलाई विनास गरेका छन् । नराम्रो काम गर्ने एवम् घमण्डी राक्षसमात्र होइन घमण्डी मानवलाई समेत उनले दण्डित गरेका छन् । यसरी घमण्डिको विनाश र निमुखाको रक्षा गर्ने चरित्र भएका महालिङ्ग देवले मानव रक्षा र ऐतिहासिक कार्य गर्नका निमित्त सिद्ध योगीको भेषमा आएर विभिन्न ठाउँमा दैवी चमत्कार देखाएका छन् । यसरी महालिङ्ग देवले देखाएको चमत्कारीपूर्ण दैवी शक्ति र उनको चरित्रमा आधारित कथावस्तु यस फागमा प्रयोग भएकाले यसमा मुख्य पात्र यिनै रहेका छन् ।

(ख) सहायक पात्र

कथावस्तुमा मुख्य पात्रको सहयोगीका रूपमा उपस्थित भएका र मुख्य पात्रको कार्यलाई सघाउनु देखा परेका पात्रलाई सहायक पात्र भनिन्छ । प्रस्तुत महालिङ्ग देवका फागमा सहायक पात्रका रूपमा दुर्गा देवी लगायत उनका सोह्र बैनी, महालिङ्गका छ वटा भाइहरू सहायक दैवी पात्रका रूपमा आएका छन् । उनका ६ वटा भाइ लड्दा लड्दै दानवले खाएको पाइन्छ भने दुर्गा देवीका सोह्र बैनीले महालिङ्ग देवसँग जुवा पासा खेलु र सँगै दैवी शक्तिमा साथ दिनाले यिनको भूमिका महालिङ्ग देवको सहयोगी भूमिकामा देखिन्छ । अहंकारी घमण्डी दानवको विनास गर्नु र निमुखाको रक्षा गर्नका साथै बाटाघाटा, चौतारा, धारा, पुलपुलेसा निर्माण गर्ने क्रममा यी पात्रहरूले सहयोग गरेको पाइन्छ । त्यसैले यिनीहरू दैवी शक्ति भएका अनुकूल सहयोगी पात्रका पमा रहेका छन् ।

त्यस्तै महालिङ्ग देवको फागमा केहि मानवीय सहायक पात्रको पनि उपस्थिति देखिन्छ । सिरणी साहु, भकु जैशी, गोइचनी बुढा, रोकायानी बुढी जस्ता पात्रहरूपनी यसमा

देखा परेका र यिनीहरूले देवी देवतालाई आवश्यक तथा सक्दो सहयोग गरेको पाइन्छ । जस्तै: बाटो देखाइ दिनु, खाना पकाइ दिनु, पानी खुवाइदिनु जस्ता काम गरेर सहायक भूमिका निर्वाह गरेका छन् । त्यसै गरी यस फागमा पशुपंक्षीको पनि थोरै भूमिका देखिन्छन् । गाई, हात्ति, सर्प, छिचिकाट्या चरो जस्ता पशुपंक्षीपनि कथावस्तुमा उपस्थित भएर देखा परेका छन् ।

(ग) खलपात्र

कथावस्तुमा दृष्ट स्वभाव, घमण्डी, परपीडक र मूर्ख चरित्र भएका पात्रहरू खलपात्र हुन् । यस महालिङ्ग देवका फागमा खलपात्रका रूपमा केहि ठाउँमा दानवहरू निस्केकाले दानवहरू नै यसमा खलपात्रका रूपमा अगाडि आएका छन् । दानवहरूले महालिङ्ग देवको कार्यलाई अवरोध पार्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । यस्ता दृष्ट दानवको विनाश गरेर देवताले वातावरण र समाजमा शक्ति दिने काम गरेका छन् । विशेष गरी अफ्यारो ठाउँमा चट्टान फोडेर बाटो काट्ने क्रममा दानव निस्केर अवरोध पार्ने काम गरे पनि महालिङ्ग देवको दैवी शक्ति अगाडि दानवको केहि चल्दैन र दानवको सिङ्गो फौजलाई भाला, गल आदि हतियारको प्रयोग गरि विनाश गरेको र मानवलाई शान्ति दिएको कथावस्तु यस फागमा उल्लेख छ । यसरी यसमा दानवहरू देवी देवता र मानवलाई दुख दिने प्रतिकुल पात्रका रूपमा आएका छन् ।

२.६ महालिङ्ग देवका फागको परिवेश

महालिङ्ग देव उत्पत्ति भएको पर्वत/हिमाल, पानीको छायाँ, गुफा गंगा, ढुङ्गा, मन्दिर, वरपिपल, चन्द्र, सूर्य, विभिन्न चल अचल सम्पत्ति, आसन, रक, पाङ्गरको रुख, धान, गुलाफी फुल, साँघु हालेर नदी तरेको, डोरी प्रयोग गरेका, ढोकान, मन्दिर लगाएको, हात्ति ढुङ्ग्याएको, ढुकुर ढुङ्ग्याएको, छेलो हालाएको, पिङ्ग खेलेको विभिन्न ओडार अनि भिरमा दानव मारेको, पहड काटेर पानी निकालेको, भोक भोकाएका बेला सैनका ठूला घर आएर रोकायानी बुढी आमालाई खाना पकाएर मागेको र थारको भेषमा देवी देवता विभिन्न ठाउँ जस्तै खोरी, ल्वाडा, मौलाली, अन्जाडा, जुजी, छाल परिङ्गाल, सुनिकोट, चौघाउ, थुकुन्नाडा, सुर्मासरोवर आदि जस्ता स्थल वाह्य परिवेश र लौकिक परिवेशका रूपमा यस फागमा आएका छन् । यसैगरी आफ्ना छ वटै भाई दानवले खाएपछि महालिङ्गले एकलो जीवन

जोगी भएर बाँचनुपर्ने कुरा सोची सम्पूर्ण जोगीको पहिरनमा सजिने विचार गर्न आन्तरिक परिवेशका रूपमा यस फागमा देखिन्छ भने चट्टान फोडेर पानी निकाल्नु, बीच भीरमा गाई दुहेर दुध खानु, थारो गाई व्याएको, भुसको चामल बनाएको, फाटो भाडोलाई नयाँ ताउली फार्काएको, चट्टानयुक्त भीर फोडेर अफ्यारो ठाउँमा बाटोघाटो बनाएको आदि जस्ता दैवी चमत्कार अलौकिक परिवेशका रूपमा आएका छन् ।

२.७ महालिङ्ग देवका फागको उद्देश्य

महालिङ्ग देवका फागको उद्देश्य महालिङ्ग देवताको धार्मिक महोत्सव दर्शाउनुका साथै परिवारको रक्षा तथा मुक्तिप्राप्त गर्नु हो । यसका साथै फाग गायनको सामान्य उद्देश्य मनोरञ्जन गर्न पनि हुन्छ ।

प्रस्तुत महालिङ्ग देवताको फागको उद्देश्य देवताको स्तुति गान गरेर आफू तथा आफ्ना पविारको रक्षा एवम् मुक्तिको कामना गर्नु, समाजका अहंकार अन्याय, अत्याचारको अन्त्य गरी शान्तिपूर्ण समाज एवम् वातावरण सिर्जना गर्न, मानव समाजलाई सामाजिक, धार्मिक र विभिन्न निर्माणका कार्यमा लाग्नु प्रेरित गर्न, देवगाथा भएकाले देवताको सिद्धि र शक्तिको प्रचार प्रसार गरी धार्मिक महोत्सव दर्शाउनु यसको मुख्य उद्देश्य हो भने चौभेडा, जुवा, पासा आदि खेलेर र फाग गायन गर्दा विभिन्न नृत्य, वाद्यवाधन, अभिनय गरेर मनोरञ्जन प्रदान गर्नु पनि यस फागको उद्देश्य हो ।

२.८ महालिङ्ग देवका फागको शैली

प्रस्तुत महालिङ्ग देवको फाग मुलतः वर्णनात्मक शैलीमा रहेको छ । वर्णनका माध्यमबाट नै प्रत्येक पात्रका चरित्रको आन्तरिक तथ्य प्रकट गरेको पाइन्छ । पात्रका बीचमा भएको संवादको यथार्थ चित्रण पनि वर्णनात्मक शैलीमा नै बढी गरिएको पाइन्छ । विभिन्न ठाउँमा धारा, बाटा चौतारा, मन्दिर जस्ता सामाजिक, ऐतिहासिक कार्यको वर्णनबाट पनि प्रत्येक पात्रका चरित्रको आन्तरिक तथ्य प्रकट भएको पाइन्छ । पात्रका बीचमा भएका कुराकानी पनि वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत भएका छन् । महालिङ्ग र सोह्र बैनी दुर्गा, महालिङ्ग र मानव बीचको कुराकानी पनि प्रभावकारी शैलीमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । फागको शैलीलाई प्रभावकारी बनाउनुमा यसमा प्रयोग भएका अनुकरणात्मक शब्द, अनुप्रास थैगोले तिनलाई गेयात्मक र रुचिपूर्ण लयात्मक बनाएको पाइन्छ । ठाउँ ठाउँका बनबपाखा

नदीनाला, छहरा, भीर, जीवजन्तु, चराचुरुङ्गी, ल्वाइख्वाइ आदिको अभिनयले फागलाई गेयात्मक एवम् लगात्मक बनाइ महालिङ्गको फागको शैलीलाई रोचक र प्रभावकारी बनाएको पाइन्छ भने जनसाधारण अनपढ व्यक्तिका लागि पनि यो शैली सहज सुलभ, बुझ्नु सकिने खालको छ ।

२.९ महालिङ्ग देवका फागको भाषा

प्रस्तुत महालिङ्ग देवको फागमा स्थानीय नेपाली भाषिकाको प्रयोग भएको पाइन्छ । केहि शब्दमा भने प्राचीनता कायमै छ । जस्तै: परवत, उथपन्थी, पस्या, डोलाना, पैरउ, गोसाई, सानो, काइसी, पुरौनाहोइ, तलम्माहोइ, रायो, तम्नाई, पैल, भाउली आदि छन् भने यहाँ केही तत्सम् शब्दको प्रयोग पनि भएको पाइन्छ । जस्तै: बन्ज, वृक्ष, अक्षता, दिन रात, घण्ट, शङ्ख त्रिशुल, चिम्टा, आसन्न, तारु आदि । यस फागमा केही तद्भव शब्दहस पनि आएका छन् । जस्तै: माडु, लडीजेउडी, रतु, गोजली, चिर्का, पिङ्गो, पड, आमा, सपना, लट्टी आदि यसमा : दोकान भात, फौज आदि जस्ता सीमित आगन्तुक शब्द पाइन्छन् भने थुप्रै मात्रामा स्थानीय एवम् मौलिक शब्दहरू पनि रहेका छन् । जस्तै: ओलानाडोलाना, उथपन्थी चाना, पैरउ, मुरे, सानो, काइसी, फडा, कौड्या, न्युरिज, टोलाउला, होउसी, कन, रायो , गोसाई, चानु, सकै, गोजली, सिलिङ्गा, चलुफुलु, ताहोइ, क्याउ, लाइप, षड्ग्याला, छिपिली, स्यामुनि, माडु, बैसेकु, नड्या, पड, देउरो, न्याँरु, लैप, नैकुणो, सानीवानी, तिसानु, थाणी, छुईपारी, तत्तिकी, जस्ता स्थानीय भाषाका शब्दहरू प्रयोग भएका छन् भने न, तप, र जस्ता निपात आई यस फागको भाषालाई मिठासपूर्ण बनाएको पाइन्छ । समग्रमा भन्दा सरल सरस भाषाद्वारा यो फाग प्रभावकारी बनेको पाइन्छ ।

२.१० महालिङ्ग देवका फागको निष्कर्ष

प्रस्तुत महालिङ्ग देवको फागमा महालिङ्ग देव उत्पत्ति भए देखि बभाडको नौविस क्षेत्रको मालिमाडु एवम मानसरोवर पुग्दा सम्मका घटनाको वृत्तान्त आएको पाइन्छ । भ्रमण गर्ने क्रममा उनले गरेका दैवी चमत्कारका क्रियाकलाप देखि मानिस र दैत्यसँगको क्रियाकलापको चित्रण पनि यसमा गरिएको पाइन्छ । यस फागको मुख्य उद्देश्य सामाजिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, आर्थिक एवम् भातृत्वको भावनासँग सम्बन्धीत रहेको पाइन्छ । सोभा साभा मानवको रक्षा अनि घमण्डी अहंकारी दानवले विनास गरेका कार्यहरू पनि यसमा

आएको पाइन्छ । यस फागमा महालिङ्ग देवताको गरेका लोकहितकारी कार्यका कारण बभाङको नौविस क्षेत्र लगायत यो देवताका पालीका मानिसहरू हरेक वर्ष उनकै गुणगान गाएर पुजाआजा गरी उनका फाग गाउने गर्दछन् । महालिङ्ग देवले ठूलाठूला चट्टान र पहाड फ्रुटएर बाटो बनाएका तथा पानी नभएको ठाउँमा पानीका मुहान निकालेको चमत्कारपूर्ण दैवी शक्तिपनि यस फागमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

अध्याय तीन

दुर्गा देवीको फागको सङ्कलन र विश्लेषण

३.१ दुर्गा देवीका फागको परिचय

दुर्गा देवी बझाङ जिल्लाका नौविस क्षेत्रमा पुजिने सुप्रसिद्ध देवी हुन् । दुर्गा देवी महालिङ्ग देवताकी श्रमितीका रूपमा चिनिन्छिन् । दुर्गा देवीको मन्दिर थली भन्ने ठाउँमा जिउँलाको बिचमा अवस्थित छ । यस मन्दिरको पुजारीका रूपमा मन्दिर नजिकैको एउटा पुजारी भन्ने गाउँका पुजारा थरका व्यक्ति रहेका छन् । यस मन्दिरमा खास गरी पुजाआजा वर्ष भरिनै हुने भएपनि विशेष पुजा गर्ने दिनहरूमा माघ १६ गते फागुन १६ गते भदौ हुम गर्ने बेला र भदौ २० गते नौविस क्षेत्रकै सबै भन्दा ठडूलो मेलाका रूपमा रहेको विर्सती मेलामा यस मन्दिरमा बढी धुमधामकासाथ पुजा हुने गर्दछ । मेलाको बेला नौविसवासी मात्र नभएर सम्पूर्ण दुर्गा देवी मान्ने पाली जस्तै: छान्ना, जुजी, मौलाली, परिङ्गाल आदि ठाउँबाट पनि श्रद्धालुभक्तजनहरू यस थलीको दुर्गा मन्दिरमा भेला हुने चलन परापूर्वकाल देखि नै चल्दै आएको पाइन्छ । यस मन्दिरमा हरेक वर्ष नै माथि उल्लेख गरिएका मेलापर्व हुने गर्दछन् र उक्त मेलापर्वका समयमा दुर्गा देवीको फाग, भजन, कीर्तन गायन गरी धुमधामका साथ पुजाआजा गर्ने चलन छ । यसै गरी दुर्गा देवीको नामले अहिले त्यहाँको स्थानीय निकायले नामाकरण गरेर दुर्गाथली गाउँ पालिका राखेको छ । यसरी दुर्गा देवी थली नौविसमा हिन्दु धर्मालम्बिहरूले पुज्ने एउटा शक्तिशाली देवीका रूपमा चिनिएकी छिन् । दुर्गा देवीको फाग गायनले दुर्गा देवीको इतिहासका साथै नौविसेली समाजको चित्रण समेत गरेको पाइन्छ ।

३.२ दुर्गा देवीका फागको प्रस्तुति

वि.सं. २०७२ साल फागुन १६ गतेका दिन बझाङ जिल्लाको सैनपसेला र लेकगाउँ गा.वि.स.मा अवस्थित दुर्गा देवीको मन्दिर थलीमा भोग (खिर) पकाउने दिन दुर्गा माताको पूजाआजा गरी बेलुका जाग्राम बस्ने बेला ५५ वर्षिय मुना देवी रोकायाले दुर्गा देवीको फाग गायन प्रस्तुत गरिन् । फाग गायन प्रस्तुत गर्दा अरु सबै मानिसले पनि उनको स्वरमा स्वर मिलाए । बाहिरपट्टी दमाइले पन्चेवाजा बजाएर फागको सुरतालाई बढी गुञ्जायमान बनाइएको थियो । फागको प्रस्तुति र पन्चेवाजाको तालले धामी र अन्य देवता आउने

मानिसमा उत्तेजना बढी आएको थियो । फाग गायन सँगसँगै धामी काँभु शुरु भए । फाग गायन र शङ्ख, घण्ट, पन्चेवाजाको आवाजले धामी र देवता मात्र नभई सम्पूर्ण परिवेश नै अमङ्ग र हर्षउल्लासमय बनेको थियो । सम्पूर्ण मन्दिर भित्रको वातावरण नै फाग गायन र वाजागाजाको ऋङ्कारले कम्पनमय भएको थियो । जब धामी र देवता आउने अन्य मान्छे, बखान गर्न थाल्छन् अनि एकदिनका लागि फाग गायन र वाजागाजा बन्द गरिन्छन् । त्यसपछि देवीले सबै भक्तजनले राखेका समस्याको समाधानका उपाय बताइदिन्छन् । सबै भक्तजनका इच्छा पूर्तीगरेर धामी र काम्ने व्यक्ति बन्द भए पछि पुनः फाग गायन प्रस्तुत हुन्छ । मुना देवी रोकाया दुर्गा थली गा.पा. ५ का बासिन्दा हुन् । उनले विगत लामो समय देखि विभिन्न मठ मन्दिरहरूमा विभिन्न देवी देवताका फाग प्रस्तुत गर्ने गर्दछिन् । रातभरि जाग्राम मठको दुर्गा मन्दिरमा बस्नु पर्ने भएकाले फाग प्रस्तुत कर्ताले फाग प्रस्तुत गर्ने र अन्य सहयोगीले स्वरमा स्वर मिलाएर गायनमा सहयोग गर्ने भएकाले त्यो रात बितेको थाहै भएन । विच विचमा आराम गरेर मिठा मिठा कथा कहानी लगाएर भक्तजनहरू रमाउथे । त्यसपछि पुजारीले बक्ति जलाएर सबै जना पूजापाठ गरेर बिहान भएपछि आआफ्नो घरमा गए र त्यो दिनको जाग्राम बिसर्जन भयो ।

३.३ दुर्गा माताका फागको मूलपाठ

तिल्याली बगड सिद्धकी दुलाउली लणी

देवीको औतारु^{७७} भयो पाङ्गर जडी

देवीका मण्डव देवी केनणी रमु

देवीका मण्डव देवी बैठ्यायो हुम

देवीका मण्डव देवी क्याउले भरियो

उनो^{७८} मेरो गौले^{७९} चर्यो उवो^{८०} हरियो

देवीका मण्डव देवी गोबर भरियो

^{७७} जन्म/उत्पति

^{७८} तल

^{७९} गोठले

^{८०} माथि

देवीका मण्डव देवी क्याउले भरियो
देवीका मण्डव देवी गौतई^{८१} भरियो
देवीका मण्डव देवी क्याउले भरियो
देवीका मण्डव देवी बैसेक भरियो
देवीका मण्डव देवी क्याउले भरियो
देवीका मण्डव देवी ध्यूले भरियो
देवीका मण्डव देवी क्याउले भरियो
देवीका मण्डव देवी आलम भरियो
देवीका मण्डव देवी फूलै भरियो
देवीका मण्डव देवी पाती भरियो
देवीका मण्डव देवी क्याउले भरियो
देवीका मण्डव देवी फलै भरियो
देवीका मण्डव देवी क्याउले भरियो
देवीका मण्डव देवी शङ्खै भरियो
देवीका मण्डव देवी घण्टै भरियो
देवीका मण्डव देवी क्याउले भरियो
देवीका मण्डव देवी लोगै भरियो
देवीका मण्डव देवी बैठ्यायो^{८२} हुम
ऐलका रिङणी माणु को छ रुवस^{८३}
एइसा धेकु तैसा धेक देवी रुवस
देवी हुन देवी हुन भाइलउ^{८४} देवी रुवस

८१ गहुँत

८२ वसाल्लु

८३ सुन्दर

अइलका रिडणी माणु को छ रुबस
 एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 देवीका अडौठी धेकु सपेली मुण^{८५}
 देवी हुन् देवी हुन् भाइलउ देवी रुबस
 देवीका पैतला धेकु मौराई पोतला
 एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 देवीका कुर्कुच्चा धेकु कुकुणी फुल
 एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 देवी हुन् देवी हुन भाइलउ देवी रुबस
 देवीका पिडगणी धेकु धुप मडरी
 एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 अइलका रिडणी माणु को छ रुबस
 घुणा जोली^{८६} धेकु देवी सुनै दियाला^{८७}
 एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 जाड जोली धेकु देवी केलणी रड्ग
 एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 छाती जोली धेकु देवी डिमरे^{८८} गेणो
 एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 अइलका रिडणी माणु को छ रुबस
 कुम जोली धेकु देवी देवालै छाजा

८४ भाइ हो

८५ रूप

८६ जोडो

८७ दियो

८८ एक प्रकारको फल

एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 अइलका रिङणी माणु को छ रुबस
 देवीका टोटली धेकु जलेवा टोटली
 एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 चिउडा जोली धेकु देवी पिपलै पात
 एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 ओठ जोली धेकु देवी बटार्याका बात्ती
 एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 दन्त जोली धेकु देवी दाडिमका विउ
 एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 जिब्बा^{८९} जोली धेतु देवी काकलै पात
 एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 नाक जोली धेकु देवी छुरी अनयो
 एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 देवी हुन देवी हुन् देवी रुबस
 आँखा जोली धेकु देवी परेवा नजर
 एइसा^{९०} धेकु तइसा^{९१} धेकु देवी रुबस
 कान जोली धेकु देवी कनी चनरमा
 एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 माथ जोली धेकु देवी वेलैको गेणो
 यसरी एइसा धेकु तइसा धेकु देवी रुबस
 देवी हुन् देवी हुन भाइलउ देवी रुबस

८९ जिब्रो

९० यसरी

९१ त्यसरी

खप्तड पाटनी चौर जुल्की लाग्यो घाम
कोरे देउ चलि आया हेर लोग राम
घुमेश्वर चलि आया हेर लोग राम
खप्तड पाटनी चौर जुल्की लाग्यो घाम
कोरे देउ चलि अया हेर लोग राम
ईश्वर देउ चलि आया हेर लोग राम
हेर लोग राम भाइलउ हेर लोग राम
खप्तड पाटनी चौर जुल्की लाग्यो घाम
कोरे देउ चलि आया हेर लोग राम
महादेउ चलि आया हेर लोग राम
खप्तडी पाटनी चौर जुल्की लाग्यो घाम
कोरे देउ चलि आया हेरे लोग राम
दुर्गा देउ चलि आया हेर लोग राम
क्याएको चाहाना चली आइछन् भवानी
सर्पका वहाना चली आइछन् भवानी
खप्तडी पाटनी चौर जुल्कि लाग्यो घाम
कोरे देउ चलि आया हेर लोग राम
पाठपाला चलि आया हेर लोग राम
खप्तडी पाटन चौर जुल्कि लाग्यो घाम
कोरे देव चलि आया हेर लोग राम
धौलापुर चलि आया हेर लोग राम
खप्तडी पाटन चौर जुल्की लाग्यो घाम
कोरे देउ चलि आया हेर लोग राम
नुवादेव चलि आया हेर लोग राम

कोरे देउ चलि आया हेर लोग राम

बाइसै देउ चलि आया हेर लोग राम

XXXX XXXX XXXX

मन्तालोग ईश्वर देउले जगयो उठायो

विन्नु^{९२} तनु^{९३} बालावर्मा जगियो नै हुनो

भाउन भाउन सुवा चणा निम्तो जगाउनु

कसरी भाउला मैखी निम्तो जगाउनु

अनारी रात चिपली^{९४} बाटो

अनारी रात अज्याली होली

चिपली बाटो अखरी^{९५} भाली

भाउन भाउन सुवा चणा निम्तो जगाउनु

नइ मैले गाउँ राया नइ मैले नाम राया^{९६}

कसरी भाउला मैखी निम्तो जगाउनु

जैसिको गाउँहोला बर्माको नाउँ होला

भाउन भाउन सुवा चणा निम्तो जगाउनु

दशै धान्नी लाणु चिउरा सामा^{९७} बट्यायो^{९८}

दशै धान्नी खान्या सामा एकै दिन खायो

बिसै दिनको हिड्न्या भूमि एकै दिन हिड्यो

९२ विना

९३ ति

९४ चिप्लो

९५ सुक्नु

९६ चिन्न

९७ सामल

९८ तयारी

उइरे पर भेटिहेल्यो घसारी चेली
 होइन घसारी चेली मेरो बलु लेउनु
 जैसी ज्यूका घर भानो बाटो जताई देउनु
 घासु काट्नु जानु पुली बाननु^{९९} जानु
 मै क्या जानु मै क्या जानु जैसी ज्यूकी बात^{१००}
 उइरे पर भेटाइहेल्यो दौरालो चेलो
 होइन दौराला चेला मेरो बलु लेउनु
 जैसी ज्यूका घर भानो बाटो जताई देउनु
 दौरा भाँचुन जानु बिटी बाननु जानु
 मैक्या जानु मै क्या जानु जैसी ज्यूकी बात
 उइरे पर भेटाइ हेल्यो पतारो^{१०१} चेलो
 पतारो चेला मेरो बलु लेउनु
 जैसी ज्यूका घर भानो बाटो जताई देउनु
 पाती टिपनु जानु विणी बाननु जानु
 मै क्या जानु मै क्या जानु जैसी ज्यूकी बात
 उइरे पर भेटाइ हेल्यो घट्टालो चेलो
 घट्टाला चेला मेरो बलु लेउनु
 जैसी ज्यूका घर भानो बाटो जताई देउनु
 धुली पिसनु जानु धुली पाजनु^{१०२} जानु
 मै क्याँ जानु मै क्या जानु जैसी ज्यूकी बात

९९ बाँधनु

१०० बारेमा

१०१ पात टिप्ने

१०२ पिसनु

उइरे पर भेटाइ हेल्यो पन्यारी चेली
 पन्यारी चेली मेरो बलु लेउनु
 जैसी ज्यूका घर भानो बाटो जताई देउनु
 पानी भरनु जानु घणी पाजनु जानु
 मै क्या जानु मै क्या जानु जैसी ज्यूकी बात
 उइरे पर भेटी हेल्यो ओख्लारी^{१०३} चेली
 ओख्लारी चेली मेरो बलु लेउनु
 जैसी ज्यूका घर भानो बाटो जताइ देउनु
 सुनका सुवाणा हुन्ना रूपाका द्वाणा^{१०४} हुन्न ।
 उनी न स्वाणी होली उवीन स्वाणी^{१०५} होली
 सैरे^{१०६} होली सैरे होली जोशी ज्यूकी बात
 नसी गयो सुवा चणो वेणन वाननु
 बसी गयो सुवा थलो वेणनु^{१०७} वाननु
 होइन वावनी^{१०८} वज्यै मेरो बलु लेउनु
 तमरा त बाला वर्मा घर छनकी नाइप
 हमरा त वाल वर्मा गङ्गीका तिर
 गङ्गीका तिर क्याउकाम गया
 सनान्नु साल्ला
 हमरा त बाला वर्मा गङ्गीका तिर

१०३ धान कुट्ने व्यक्ति

१०४ ढोका

१०५ बारी

१०६ सही

१०७ घेरा सिमा

१०८ बाहुनी

कोरे बाटो भाला जिया गंगिका तिर
कोरे बाटो भाला जिया बाया केदार
दाइनो बाटो भाला दिया गंगिका तिर
बायाँ बाटो भाला दिया बाया केदार
नसि गयो सुवा चणो गंगिका तिर
पुगिगयो सुवाचणो गंगिका तिर
यतनु^{१०९} गंगिका तिर क्याउ काम आई सुवा
मन्तालेक ईश्वर देउले जग्यो उठायो
विन्नु तिनु वाला बर्मा जगियोइनु हुनो
चलाउ तमे वाला बर्मा मेरा मन्ता लोग
काँ सानु नरिवलका हलि लिउला
वेद न खणडगा काँ हाली लिउला
फेयानु पातणा को हाली लिउला
कसरी भाउला मैखी तेरा मन्ता लोग
काँ सानु नरिवल जाविउना^{११०} हाल
फेरयानु पातणा भोलीमा हाल
वेदन खणाड्गा हियाउना^{१११} हाल
चलऊ^{११२} वाला तमे बर्मा मेरा मण्डल
सुयानु छिरना धाका न तरना
नसी गयौ वाला बर्मा हुम हुम्याउणा

१०९ यति टाढा

११० खल्ती

१११ हृदय

११२ जाउँ

मुन्तालेक ईश्वर देउले जग्यो उठायो
विन्नु तिनु मंगल्यारी^{११३} जगियोइनु हुनो
खोज तिनु ईश्वर देउकी मंगल्यारी खोज
कारे हुन्ना कारे हुन्ना मुगल्यारी हुन्ना
एकुरे बैना चौधान्नी पारी होली
एकुरे बैना लक्ष्या सरग्या लोक
कसरी भाल्लै वाला सरग्या^{११४} लोग
कसरी भाल्लै वाला चौनन्नी पारी
डाडाका बाट गया डणक्या बाघ खाला
खोलीका बाट गया चुण्याउली साप खाला
कसरी भाल्लै वाला उरल्याकी गाण^{११५}
डाणाको डड्याइलो बाघ खाणा^{११६} हानुला
खोलीको चुण्याउली साप पाया चेपुला
आलचाल लाउला जिला कुकुर्या बाउत
विचतिर लाउला जिपा माछाकी बाउत (माछी उपाण)
नसीगया ईश्वर देउकी चौनन्दी पारी
ओट्याली छमकी गईछ
पट्याली छमकी गईछ
भाउनु भाउनु नन्यालकी बाईरी चलाई अर्यो
कोरे लोग्या आयरे गयो

११३ मागल गाउने व्यक्ति

११४ स्वर्ग

११५ खोला

११६ भाला

तमरी अनारा बउजु^{११७} तमरी मनारा
 तमारी हसाँइ बउजु तमरी बोलाइछ
 हुमनिरऔ बैनालका भैया^{११८} लौउनु छयोइनु
 तत्तीकी नन्नली मेरी दूर वचन नदेउ
 यतना चौनन्नी पारी क्याउ काम आई भौल्या^{११९}
 मुन्तालेक ईश्वर देउले जायो लगायो
 विननु तिनु भंगग्यारी जगियोइनु ठुलो
 राती काली गवालीकी दाइज्या लैप भाउली
 कित तनु नन्नालकी^{१२०} व्याअरीप^{१२१} लैजा
 घटीकी बोधी जिम्बाकी लाटी
 मरे केइनु जान्नी सरग्या लोक भाउँ
 नसी गया ईश्वर देउकी सरग्या लोग
 पुगी गया ईश्वर देउकी सरग्या लोग
 ओट्याली छमकी गईछ बट्याली छमकी गैछ
 भाउनु भाउनु नन्नलकी वाइर चलाई अर
 तमरी अनार बउजु तमरी मुनार
 तमरी हसाँइ छ तमरी बोलाइ छ बउजु
 हमरी बैना लका भैया लाउनु छयोइनु
 तत्तीकी नन्नली मेरी दूर वचन नला
 यतना सरग्यालोक क्याएकाम आई भौल्या

११७ भाउजु

११८ भाइ

११९ धल्देउ

१२० नन्द

१२१ विवहा गरेर

मुन्तालेक ईश्वर देउले जग्यो उठायो
 विन्नु तिनु मुंगलयालरी जगियोइनु हुनो
 राती काली गवालकी दाइजो लैजा
 सुवधारा नन्यालकी व्याइकन लैजा
 आटी जति पनि गैछ पाटी जति बनी
 निकानिका मागलकी पाटी लेखी दियो
 जसातसा^{१२२} मागलकी घट जपि दियो
 मुन्तालेक ईश्वर देउले जग्यो उठायो
 विन्न तिनु बैसेन्द्रकी जगियोइनु छुनो
 कारे हुन्नाकारे हुन्ना वाला बैसेन्द्र
 सुन प्याकुला हेरी आया रूपायाउला हेरी आया
 नहुरे पाया नइरे पाया वाला बैसेन्द्र
 र्सगका बारा इन्द्रका बार विष्णुका घर
 अइरे हुन्ना अइरे हुन्ना वाला बैसेन्द्र
 तल्ली जीउ गछ्यायो लख्या साङ्गल
 उइमाथि गछ्याको खापर्या साङ्गल
 अइरे माथि गछ्याको छ ताम्या साङ्गल
 अइरे माथि गछ्याको पित्त्या साङ्गल
 अइरे माथि गछ्याको रूपा साङ्गल
 अइरे माथि गछ्याका^{१२३} सुन साङ्गल
 उक्ली गया ईश्वर देउ लख्या साङ्गल
 लाख्या साङ्गल होइ खापर्यो साङ्गल

१२२ जसोतसो

१२३ जोइनु

खाप्प्या साङ्गल होइ ताम्या साङ्गल
ताम्या साङ्गल होई पित्त्या साङ्गल
पित्त्या साङ्गल होई रूपा साङ्गल
रूपा साङ्गल होई सुन साङ्गल
तिनु साङ्गल होई मेघु मण्डल
मेघु मण्डल होई तारा मण्डल
तारा मण्डल होई बादल्या मण्डल
वारी मण्डल पारी मण्डल
चलऊ तमे बैसेन्द्रकी मेरा मन्तालोग
विन्नु तनु बेसेन्द्रकी जगियोइनु हुनु
तमु विजी^{१२४} बैसेन्द्रकी वाला वर्मा भोकाई
तमु विजि बैसिन्द्रकी वाला कन्या अब्यो
तेरा पापी मनका लोग भानाई नु भानु
मेरा पापी मनका लोग क्याएको छ पाप
तेरा पापी मनका लोग मुमाभान्ज मानी
मुमा भान्ज मानी सकी एकाई खाट सिन्ना^{१२५}
मुमा भान्जा मानी सकी छुटाई खाट सिन्ना
तल तमे बैसेन्द्रकी मेरा मन्तालोक
तेरा मापि मन्तालोग पापैको घर
मेरो पापि मनत भार क्याएको छ पाप
माया^{१२६} चेली गवलकी एकै ठेकी दुना

१२४ विना

१२५ सुत्ने

१२६ आमा

तेराई पापि मनता लोक भानाईनु भाना
 माया चेली गवलकी छुटाई ठेकी दुन्ना ।
 तल तमे बैसेन्द्रकी मेरा मन्ता लोग
 मेरा पापि मन्ता लोग क्याउको छ पाप
 तेरा पापि मन्ता लोग तुलाणी तुलइनु^{१२७}
 तेरा पापि मन्ता लोग दुवाणी दुवोईनु
 तेरा पापि मनता लोग धरती ओसैनु^{१२८}
 तेरा पापि मनता लोग भानाईनु भानो
 धरती ओसै छ दुवाणी दुवोइर तुलाणी तुलईछ ।
 चलउ तमे बैसेन्द्रकी मेरा मन्ता लोग
 तेरा पापी मन्ता लोग भानाइनु भाजु
 चेलो जति रामु चउनो बाबु हलो बानो^{१२९}
 तेरा पापी मन्ता लोग भानाइनु भानु^{१३०}
 चेलो जति हलो बाहला बाबु रामु च्वाउला
 चलाउ तमे बैसेन्द्रकी मेरा मन्ता लोग
 तेरा पापी मन्ता लोग भानाइनु भानो
 व्वारी^{१३१} जति रामु च्वाउनी सासू पान^{१३२} हाल्ली
 तेरा पापी मन्ता लोग भानाइनु भानु
 व्वारी जति पानु लाउली सासू राम च्वाउली

१२७ अन्न

१२८ सित

१२९ जोत्नु

१३० जानु

१३१ बुहारी

१३२ पोत्नु

चलाऔ तमे बैसेन्द्रकी मेरा मन्ता लोग
 आइरे गया बैसेन्द्रकी पारी मण्डी
 पारी मण्डहोई वारी मण्डी
 वारी मण्डी होई तारा मण्डल
 तारा मण्डल होइ बादल मण्डल
 बादल मण्डल होइ कुइरी मण्डल
 कुइरी मण्डल होइ मेघु मण्डल
 मेघु मण्डल होइ पिपल पात
 पिपल होई पिपल चुथी^{१३३}
 पिपल पात चुथी होइ पिपल हाँगी
 पिपल हाँगी होइ पिपल जाङ्गी
 पिपल होइ होई पिपल फेद
 पिपल फेद जाङ्गी बर्मामाथ
 बर्माका माथ होई बर्माका गोद^{१३४}
 बर्माका गोद होइ बर्माका बाउली
 बर्माका बाउली होइ सुन सुरुवा
 सुन सरुवा होई हुम हुमेउणा ।
 ×××× ×××× ××××
 कारे तमे पुजारीकी नाई धोई^{१३५} प आया
 कारे तमे पुजारीकी पर सुद्धी^{१३६} भया

१३३ टुप्पो

१३४ काँख

१३५ नुहाउनु

१३६ शुद्ध

कारे तमे पुजारीकी शिर पुछी आया
नाविका थानु^{१३७} भाइ नाई धोई प आया
शिर देउका थानु भाई शिर पुछि आया
पर देउका थानु भाई पर सुद्धि भया
कारे तमे वाला बर्मा नाई धोई प आया
नाविका थानु भाई नाईधोई प आया
शिर देउका थानु भाई शिर पुछी आया
पर देउका थानु आई पर सुद्धि भया ।
पधमका देउका थानु आई पर शुद्धि भया ।
कारे तमे धम्यानीकी^{१३८} नाई धोई प आया
नाविका थानु भाई नाई धोई प आया
शिर देउका थानु भाई नाई धोइ प आया
कारे तमे धम्यानीकी पर सुद्धि भया
पधमका थानु भाई पर सुद्धि भया
कारे तमे नेभ काजी नाई धोई प आया
कारे तमे नेभ काजी शिर पुछि आया
शिर देउका थानु भाई शिर पुछि आया
कारे तमे नेभ काजी पर सुद्धि भया
पधमका थानु भाई पर सुद्धि भया
कारे तमे बुण्याउणीकी नारै धोइ प आया
नाविका थानु भाई नाई धोइ प आया
कारे तमे बुण्याउणीकी^{१३९} शिर पुछि आया

१३७ मन्दिर

१३८ काम्ने स्त्री

शिर देउका थानु भाई शिर पुछि आया
कारे तमे पुण्याउणीकी पर सुद्धि भया
पधमका थानु भाई पर सुद्धि भया
नायाधोया^{१४०} पुजारीकी मण्डव बस
नायाधोया बाला बर्मा मण्डव बस
नायाधेया मुड्ल्यारीकी मण्डव बस
नायाधोया धम्यानीकी मण्डव बस
नायाधोया नेभ काजी मण्डव बस
नायाधोया बुण्याउणीकी मण्डव वस
निउत्यानाउत्या^{१४१} बाला बर्मा बेती भलि पुर
पूर्वका दिसाबाट बेती भलि पुर
उत्तरका दिसाबाट बेती भलि पुर
पश्चिमका दिसाबाट बेती भलि पुर
दक्षिणका दिसाबाट बेती भलि पुर
चारै दिसा चारै कुना बेती भलि पुर
क्या हमाइका धुलाले बेती भलि पुर्या
मधुवाका धुलाले त बेती भलि पुर्यो
जसितसी^{१४२} बेती बर्मा जनईप पुर
पुरौ बर्मा पुरौ बर्मा सुमन्न बेती
कसोरी पुरौ मुइखी सुमन्न बेती
अंगेठी छई मेरा सुपेली मुण

१३९ मुख्या

१४० नुहाएका

१४१ निम्तारु

१४२ जसोतसो

पैतली छई मेरा मौरा पोतली
कसोरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती
कुर्कुच्चा छई मेरा कुकुणी फुल
कसोरी पुरौ मुखी सुमन्न बेती
पिडरी छइ मेरा धुप मुडरी
कसोरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती
घुणा (घुडा) जोली छई मेरी सुन दियालो
कसरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती
जाड जोली छइ मेरा केलणी रङ्ग
कसोरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती
कन्ना जोली छइप मेरा बिमर गोडे
कसोरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती
कुम जोली छइप मेरा देवाला छाँजा
कसोरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती
टोटली छई मेरा जलेवा टोटली
कसोरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती
चिउडा जोली छई प मेरा पिपल पाती
कसोरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती
ओठ जोली छई प मेरा बटार्या बाती
कसोरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती
दन्त जोली छई प मेरो दाडिम बिउँ
कसोरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती
जिम्वा जोली छई प मेरा काकल पात
कसोरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती

नाक जोली छई प मेरा छुरी अनार
 कसोरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती
 आँखा जोली छई प मेरा परेवा नजर
 कसोरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती
 चाना जोली छई प मेरा पुनि^{१४३} चन्द्रमा
 कसोरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती
 माथ जोलि छई प मेरा बेलैको गेणो
 कसोरी पुरौ मइखी सुमन्न बेती
 व्याईतिको त बेटा^{१४४} हुँला माथ न हुल्काउला^{१४५}
 आँखोनु किट्क्याउला, जिम्बा न लट्काउला
 ल्याइतिको त बेटा हुँला
 माथ पन हुल्काउला, आँखा पन किट्क्याउला
 जिम्बापन लट्काउला
 अतुरबेती चतुरबेती, श्यामबेती, सुनरबेती
 तिर्नु चारै बेती माभ्र को बेती जेठा
 तिनु चारै बेती माभ्र^{१४६} रिखी बेती जेठा
 कति धान्नी गाईका घिउँकी हुम बट्यायो^{१४७}
 दशै धान्नी गाईका घिउँकी हुम बट्यायो
 कति धान्नी भैस्या घिउँकी हुम बट्यायो
 दशै धान्नी भैस्या घिउँकी हुम बट्यायो

१४३ पूर्णीमा

१४४ छोरा

१४५ हल्लाउला

१४६ मध्ये

१४७ तयार पानु

कति धान्नी तोरि तेल हुम बट्यायो
 दशै धान्नी तोरी तेल हुम बट्यायो
 कति नालि तिल जौकी हुम बट्यायो
 दशै धान्नी तिल जौकी हुम बट्यायो
 कति नाली साली चामल हुम बट्यायो
 दशै नाली साली चामल हुम बट्यायो
 कति धान्नी सस्सी तेलकी हुम बट्यायो
 दशै धान्नी सस्सी तेलकी हुम बट्यायो
 गाईका घिउँका कसि छ ज्योती
 ज्योती हेर वाला बर्मा ज्योति प रेख
 गाईका घिउँकी पयाली^{१४८} ज्योती
 ज्योति हेर मुङ्ग्यालरी ज्योती प रेखी
 भैसिका घिउँकी कसी छ ज्योती
 भैसिका घिउँकी सुकिली ज्योती
 ज्योति हेर मुङ्ग्यालरी ज्योती प रेखी
 तोरीका तेलकी कसी^{१४९} छ ज्योती
 तोरीका तेलकी राती छ ज्योती
 ज्योती हेर वाला बर्मा ज्योती प रेख
 ज्योती हेर मुङ्ग्यालरी ज्योति प रेखी
 सस्सीकी तेलकी कुसी छ ज्योती
 सस्सीका तेलकी हरी^{१५०} छ ज्योती
 ज्योती हेर्याउ मुङ्ग्यालरी ज्योती प रेख्याउ
 अन्तमा हुमेउणा गई हुम भयो स्वाहा: ।

(मुनादेवी रोकाया, ५५ वर्ष, दुर्गाथली गा.पा. ५ बभाउ)

१४८ पहेलो

१४९ कस्तो

१५० हरियो

३.४ दुर्गा देवीका फागको कथावस्तु

दुर्गा देवीको औतार तिल्याली वगड भन्ने ठाउँको पाङ्गरको रुखको जराबाट भएको पाइन्छ । औतार भएपछि देवीको मण्डवमा केलडीका फूल सहित हुम लगाएको पाइन्छ । देवीको मण्डप भर्न तथा सजावट गर्नका निमित्त विभिन्न पुजा सामग्रीको जम्मा गरिन्छ । महालिङ्ग देवका श्रीमतीका रूपमा रहेकी दुर्गा देवी सुन्दर गोरु चर्ने माथीतिर हरियो मैदान भएको ठाउँमा मण्डव तयार भएर धुमधामका साथ पुजाआजा गरिएको पाइन्छ । मण्डवमा गोबर, पानी, गहुँत, भिउज, बैसेक, घ्यू, आलम, फूलपाती, फल, शङ्ख, घण्ट सहित सम्पूर्ण लोकपद्धि उपस्थित भएर हुमको सिर्जना गरिन्छ । हुम पश्चात् पुजाआजा गरिसकेपछि त्यो मन्दिरमा सबै भन्दा सुन्दर को छ भन्दा सबैले देवीलाई नै सुन्दर देख्छन् सबैका मुखमा देवी हुन् भाइ देवी सुन्दर छन् भन्ने लोक आवाज व्यक्त हुन्छ । सबैले भन्छन् अहिले यो मन्दिरमा कुन सुन्दर भन्दा फेरी यसरी त्यसरी जसरी हेर्दा पनि देवी नै सुन्दर देखिन्छन् । देवीको आँठीमा सपेलीको आकार देखिन्छ जसले गर्दा देवीको सुन्दरता थपेको देखिन्छ । देवीका पैतलामा हेर्दा मौरीका पोना जस्ता देखिन्छन् भन्ने कुर्कुच्चामा हेर्दा कुखुराका अण्डा देखिन्छन् त्यसले गर्दा जसरी हेर्दा पनि देवी सुन्दर देखिन्छन् । देवीका गोलीगाले हेर्दा धुप बलेको देखिन्छ तसर्थ त्यो मन्दिर देवीको सुन्दरताले चमक बनेको पाइन्छ । देवीको दुवै घुँडामा सुनको दियो बलेको हुन्छ जसले गर्दा सुन्दरता बढी थपिन्छ । जाङ्ग हेर्दा केलणी फुलको जस्तो रङ्ग देखिनाले देवीको सुन्दरता थपिने क्रम बढेको पाइन्छ । देवीको छाटीमा हेर्दा डिम्मरको गोडो अनि दुइटै क्रममा देवाल जस्तो देखिने भएकाले देवीको सुन्दरता थपिएको पाइन्छ । देवीको घाटीमा जलवा जस्तो देखिन्छ भने चिउडामा हेर्दा पिपलको पात देखिन्छ, जसले गर्दा देवीको सौन्दर्यता भन बढेको पाइन्छ । ओठ हेर्दा बत्ति बटारेको देखिन्छ भने दाँतको जोडी हेर्दा दाडिमको दाना जस्तो देखिनाले सुन्दरता थपिएको पाइन्छ । देवीको जिब्रो हेर्दा काक्रोको पात, नाक हेर्दा छुरी जस्तो अनि आँखा हेर्दा परेवाको जस्तो नजर देखिएको पाइन्छ भने कानमा कानको चनरमा (गहना) छ भने शिरमा हेर्दा बेलको गोडो देखिन्छ । यसरी यी सम्पूर्ण पहिरनले देवी जसरी हेर्दा पनि सुन्दर देखिन्छन् तसर्थ देवी मन्दिरमा सबैभन्दा सुन्दर देखिएकाले मन्दिर वरपरको वातावरण पनि सौन्दर्य बनेको पाइन्छ ।

त्यसै गरी देवी खप्तडको सुन्दर पाटनी चौरमा रमाउँदै गर्दा घामको घमाइलो र हरियो मैदानको सुन्दरतासँग रमाइ खेली रहेका बेला कुनै देवताको त्यहाँ उपस्थिति हुन्छ र देवीले कुन देव आए भन्दा घुमेश्वर देव आएको कुरा सम्पूर्णलाई जानकारी गराइन्छ । खप्तडको सुन्दर पाटनमा फेरी अर्को देवको आगमन भएको छ ति ईश्वर देव रहेछन् भनेर सम्पूर्ण लोक मानसलाई जानकारी भएको छ । फेरि खप्तडी पाटन चौरमा महादेवको पनि उपस्थिति हुन्छ । सम्पूर्ण लोकले अर्को कुन देव आए भन्दा दुर्गा देवीको आगमन भएको जानकारी पाउछन् । सबैको चाँसो दुर्गा देवीको आगमन किन र कसरी भयो भन्नेमा हुन्छ । सबै लोकले के को चाहना र वाहाना गरेर देवीको उपस्थित भयो भनेर चासो खारेका बेला देवी सर्पको वहानामा आउँछन् । त्यो सुन्दर खप्तडको पाटनमा फेरि पाठपाला देवको आगमन हुन्छ । त्यसपछि खप्तडको सुन्दर फाँटमा धल्देउ देवताको पनि उपस्थित हुन्छ । अझ खप्तडको सुन्दर पाटनको रमाइलो हेर्न र खेल्नु नुवादेउ देवताको पनि त्यहाँ उपस्थित भएको पाइन्छ ।

त्यसपछि यसै गरी सुन्दरताको कडी खप्तडको पाटनी चौरमा वाइसै वटा देवताको उपस्थित हुन्छ । जसले गर्दा खप्तड मा अहिले पनि २२ वटा सुन्दर पाटन अवस्थित छन् । तिनको सौन्दर्यताको व्याख्या गर्दा अपुरो रहन्छ ।

त्यसै गरी थली दुर्गाको मन्दिरमा हुम गर्दा पनि विभिन्न फागहरू गायन हुन्छन् । पुँजारीले दियो बत्ति बाले र हुमेउणामा पुरा तयारी भएपछि ब्राह्मणले हुमको पाठ गायन गरेपछि हुम शुरु हुन्छ । उक्त हुममा गाइने फाग पनि प्रस्तोताले प्रस्तुत गर्दछन् । ईश्वर देवले जग्गे रोपेर हुमको शुरुवात हुन्छ । यस फागमा वयस्क विना जग्गे नहुने भएकाले सुगा चरीलाई निम्तोका निम्ति पठाइन्छ । तर सुगाले अध्यरो रात अनि चिप्लोबाटोमा कसरी जाने भन्दा अध्यरो रात उज्यालो हुने र चिप्लो बाटो सुकेर सुख्खा हुन्छ त्यसैले तिमी खबर गर्न गाउँ गाउँमा जाउँ भनेर पठाइन्छ । गाउँ नाम कुनै पनि नचिनेर कसरी जाने भनेर सुगाले चिन्ता व्यक्त गर्छ त्यसपछि देवीले जैसीको गाउँ र वर्मा नाम हो भनेर सम्झाउन्छन् । त्यसपछि लाडु चिउराको सामल लिएर सुगा गाउँतिर जान्छ । उसले दिश दिनको खान्या सामल १ दिनमै सिध्याउँछ भने विस दिनको हिड्ने बाटो एकैदिन हिड्छ । जाने क्रममा एकदिन उसले घसारी भेट्छ र जैसी ज्यूको घर जाने बाटो चिनाइदिनु आग्रह गर्दछ । तर घसारीले म घाँस काट्नु मात्र जान्दछु तर जैसी ज्यूको बारेमा जान्दैन भन्ने

उत्तर दिएपछि अलिपर हिड्दै जाँदा दाउरे भेटिन्छ र उनलाई जैसी ज्यूको घर जाने बाटो चिनाइ माग्दा उनले दाउरा भाँच्नु र बिटो बाध्नु जाने र जैसीको बारेमा केहि नजानेको कुरो बताउन्छ । हिड्दै जाँदा अलिपर पात टिपिरहेको व्यक्ति त्यसपछि घट्टालो छोरो त्यसैगरी पन्यारी चेलीलाई भेट्टा जैसि ज्यूको घर जाने बाटो सोध्दा उनीहरूले आ-आफ्नो काम जान्ने तर जैसि ज्यूको बारेमा केहि नजान्ने कुरा गरेपछि सुगा अगाडि हिड्छन् । हिड्दै जाँदा उनले अलिपर ओख्लारी (ओखल कुट्ने) छोरी भेट्छन् र जैसि ज्यूको घरमा जाने बाटो चिनाउनु आग्रह गर्दछन् र ति अख्लारी सुनका सरिया र रूपाका ढोका, तलमाथि बारी भएको घर जैसी ज्यूको हो भनेर बताएपछि सुँगा चरी उनको घरको घेरा/सीमामा बस्छ । त्यहाँ पुगे पछि चरीले ब्राह्मणी बज्यैलाई तपाईंको बर्मा (श्रीमान्) घर छन् कि छैनन् भनेर सोध्छ । त्यसपछि पण्डित्नी बज्यैले आफ्नो श्रीमान् गङ्गीतिर गएका र किन गंगातिर गए भन्दा सनान्नुको बोट लगाउनु गएको कुरा बताएपछि सुगाले गंगातिर जाने बाटो चिनाइ मागेपछि बज्यैले दायाँ बाटो गंगातिर र बायाँ बाटो बायाँ केदार पुग्ने कुरा गरेपछि सुगा चरो गंगामा पुग्छ अनि जैसी ज्यूले यति टाढाँ गंगामा किन आएको भनि सुगालाई सोध्छन् । अनि सुगाले मन्तालेकमा ईश्वर देवले जग्गे लगाएको र बाला बर्मा विना जग्गे नहुने भएकाले सुँगाले मेरो लोकमा जाऊँ भनि बर्मालाई आग्रह गर्दछ । त्यसपछि बर्माले नरिवल, वेद, फेरे, पात्रो जस्ता सामग्री कता हालेर लिने कसरी तिम्रो लोकमा जाने भन्दा सुगाले नरिवल खल्लीमा, फेरे पात्रो भोलामा, वेद हृदयमा हालेर मेरो मण्डवमा जाऊँ भनेर भन्छ । त्यसपछि वाला बर्मा हुम्याउणामा पुग्छन् । अनि मंगल्यारी (मागल गाउने व्यक्ति) विना जग्गे नहुने भएकाले मंगल्यारी खोल्लु लगाउन्छन् र मंगल्यारी कता छन् भन्दा एक बहिनी चौघान्नी पारी, एक बहिनी स्वर्ग लोगमा छन् त्यहाँ कसरी जाने भनेर वालालाई भनिन्छ । डाँडाँका बाट गएमा बाघले खाने, खोलाबाट गए सर्प खाने हो अनि कसरी जाने भन्दा वालाले बाघलाई भाला हान्ने र खोलाको सर्पलाई खुट्टाले च्यापेर मार्ने कुरा बताउछ । त्यसपछि खोलामा माछाको जस्तै पौडी खेलेर तर्ने कुरा गर्छन् । त्यसपछि चौघान्नी पारी पुग्छन् ।

त्यसपछि चौघान्नी पारी भएकी मंगल्यारीले आफ्नी नन्दलाई बाहिर को आयो भनेर हेर्न पठाउछन् । नन्दले भाउजुलाई तपाईंकै रूपरङ्ग तपाईंको बोली, हसाइँ भएको कुरा बताइन् । त्यसपछि मंगल्यारीले यति टाढाँ के कामले आयौ धौले (धल्देउ) भन्दा उनले मुन्तालेक ईश्वरले जग्गे लगाएको र मंगल्यारी विना जग्गे नहुने भएकाले तपाईंलाई

बोलाउनु आएको कुरा सुनाउँछ । मंग्याल्यारी भाउजुले धौल्यालाई मेरो नन्दसँग विवहा गरेर लैजाउ रातोकालो गाई दाइजो दिन्छु भने पछि उनी स्वर्गलोकमा पुग्छन् । त्यहाँ पुगिसके पछि आफ्नो नन्दलाई बाहिर गएर हेर्न पठाउन्छन् । नन्दले तपाईंको अनुहार, बोली, हसाइँ छ भनेर भन्दा भाउजुले दूरवचन नलगाउनु नन्दलाई आग्रह गर्छन् । त्यसपछि यति टाढाँ स्वर्गलोकमा किन आएको धौल्या भनि सोध्दा उनले मुन्तालेक ईश्वरले जग्गे लगाएकाले मंग्याल्यारी बोलाउनु आएको कुरा बताए । त्यसपछि मंग्याल्यारी भाउजुले आफ्नी सुवधारा नाम गरेकी नन्दसँग विवहा गरेर रातो कालो गाई दाइजो लिएर जानु आग्रह गरे । त्यसपछि राम्रा राम्रा मांगल पाटी लेखि दिन्छन् । त्यसपछि मन्तालेक ईश्वरले जग्गे लगाउन्छन् । त्यसपछि बैसेन्द्रविना जग्गे नहुने कुरा गरेपछि वयस्क बैसेन्द्र कता होलान् भनि खोजिखबर गरिन्छ । बैसेन्द्रलाई खोज्न स्वर्ग, इन्द्रका घर र विष्णुका घरमा जान्छन् । त्यसपछि त्यहाँ जानु जिउमा लुवाको साङ्गल, त्यसमाथि पित्तलको साङ्गल, त्यसमाथि रूपा साङ्गल, त्यसमाथि सुनको साङ्गल जोडेर प्रत्येक साङ्गलमा क्रमिक रूपमा उक्लेर मेघ मण्डल पुग्छन् त्यहाँबाट तारा मण्डल त्यहाँबाट बादल मण्डल त्यहाँबाट वारी मण्डल पारी मण्डल बाट स्वर्ग लोग पुग्छन् । त्यसपछि बैसेन्द्रलाई आफ्नो घर जानु आग्रह गर्दछन् । तपाईंविना जग्गो नहुने र बाला वर्मा भोक भोकै बस्ने कुरा गरेपनि बैसेन्द्रले तिम्रो मन्तालोक जादैन भन्ने कुरा गर्छन् । त्यसपछि धौल्याले मेरो मन्तालोकमा के पाप छ भन्दा बैसेन्द्रले मामा भान्जा एउटै खटिया सुत्ने, आमा छोरी गाईको दुध एउटै ठेकीमा दुने भएकाले त्यस्ता पापी घरमा नजाने कुरा गर्छन् । अनि पापि लोगमा तुलाणी, नभएको सित नपर्ने भएकाले नजाने कुरा गर्छन् । प्रति उत्तरमा धौल्याले ति सबै पापी कर्म हटाउने भनी पुनः आग्रह गर्छन् ।

त्यसपछि बैसेन्द्रले फेरि पनि तिम्रो त्यो पापि लोगमा जाँदै जादैन भन्ने कुरा गर्छन् । त्यहाँ छोरा राम हेर्ने र बाबु हलो जोत्ने, बुहारी बस्ने सासू घर पोत्ने आदि पापी कर्म हुने कुरा बताए पछि धौल्याले बाबु बस्ने र छोरा हलो जोत्ने अनि बुहारी घर पोत्ने र सासु बसेर घर व्यवहार चलाउने कुरा गरेपछि बैसेन्द्र धौल्याको जोडदार आग्रहमा मन्तालोक जानु तयार हुन्छन् । त्यहाँ जाने क्रममा बैसेन्द्र पारी मण्डीबाट वारी मण्डी बारी मण्डीबाट तारा मण्डल, त्यहाँबाट बादल मण्डल, त्यहाँबाट कुइरो मण्डल, त्यहाँबाट मेघ मण्डल, त्यहाँबाट पिपल पात हुँदै त्यहाँबाट पिपल चुथी, त्यहाँबाट पिपलको हागी त्यहाँबाट पिपल जाङ्गी, त्यहाँबाट पिपल फेद, त्यहाँबाट बर्माका माथ, त्यहाँबाट बर्माका काँख, त्यहाँबाट

वर्माका बाउली, त्यहाँबाट बर्माका सुन सुरुवा हुँदै हुम हुमेउणामा पुग्छन् र हुम सञ्चालन हुन्छ ।

त्यसपछि हुम गर्दा हुमेउणामा देवी देवताले पुजारीलाई आर्शिवाद र सल्लाह दिन्छन् । पुजारीलाई नुहाएर धुवाएर शुद्ध मन गरेर शिर पुछेर आउनु तथा मन्दिर जाँदा नाविका मन्दिर गएर नहुउनु, शिर देवका मन्दिर गई शिर पुछ्नु, पर देवका मन्दिर गएर पर शुद्धि हुनु पर्ने कुरा बताएका छन् । त्यसैगरी धम्यानीलाई पनि पुजारीलाई दिए बमोजिमको सुभाब सल्लाह एवम् आर्शिवाद देवी देवताले दिएको पाइन्छ भने समाजमा बुण्याउणी (मुख्य मान्छे)काजी लगायत लाई पनि सोहि सल्लाह दिएको पाइन्छ । त्यसपछि नुहाइधुवाइ शुद्ध भएका वाला बर्मा मण्डवमा बस्छन् । त्यसैगरी शुद्ध भएका मड्ल्यारी, धम्यानी, काजी, मुख्या सबै मण्डवमा बस्छन् । सबै निम्तारुले वाला वर्मालाई पुज्छन् । पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण चारै दिशा चारै कुना बत्ति बाल्छन् । त्यसपछि देवीको कामना गर्दै सबै दुर्गा देवीको महिमा मनमा जान्छन् र मनको घाउँ पुर्ने तथा दुःख कष्ट कसरी हटाउने भनि वर माग्छन् । त्यसपछि देवीले औठी सुपेली जस्तो, पैतालामा मौरीको पोतला, कुर्कुच्चामा कुखुराको फुल, गोलीगाठोमा धुप, घुडामा सुनको दियो, जाङ्गमा केलणी रङ्ग, कम्मरमा विमरको गेडो, कुममा देवाल, टोटलीमा जलेवा टोटली, चिउडोमा पिपल पात, ओठमा बत्ति बटारेको, दन्तमा दाडिमको विउँ, जिब्रोमा काक्रोको पात, नाकमा हुरी जस्तो आँखा परेवाको नजर जस्तो, निधार पूर्णिमाको चन्द्र जस्तो, शिरमा बेलको गेडो छ जसले गर्दा मनको इच्छा पूरा हुने कुरा देवीले गरेका छन् । त्यसै गरी विवहा गरेर ल्याएकोबाट छोरा भएमा शिर नहल्लाउने, आँखा नकिट्याउने र जिब्रो न चलाउने तथा ल्याइतिको छोरा भएमा शिर हल्लाउने, आँखा किट्याउने, जिब्रोले पनि बोल्ने कुरा गरिएको छ । यहाँ अतुरवेती, चतुरवेली, श्यामवेती र सनरवेती मध्ये रिखी बेतीलाई जेठो मानिएको छ । त्यसपछि हुमको तयारी गरिएको पाइन्छ । हुम गर्दा दश धानी गाईको घिउँ, दशै धानी भैसीको घ्यू दशै धानी तोरीको तेल तथा दशै धानी सस्सीको तेल, दशै नाली तिल जौकी, दशै नाली साली चामल तयार पारी हुमको तयारी भएको पाइन्छ । त्यसपछि उक्त हुममा तयार पारिएका अथवा प्रयोग गरिएका सामग्रीको वाला वर्मा र मुङ्ग्यारीलाई कस्तो ज्याती छ भनि चिनाएको छ । गाईका घिउँको पहेंलो ज्योती, भैसीका घिउँको सेती (सुकिलो) ज्योति, तोरीका तेलको राती ज्योती सस्सीका तेलको हरियो ज्योती छ भनि मुङ्ग्यारीले

सबैको ज्योति चिनाएपछि अन्तमा हुमेउणामा माथि उल्लेखित सबै तेल, घिउँ र अन्य सामान हाली हुम स्वाहा: गरेर सम्पन्न हुन्छ ।

३.५ दुर्गा देवीका फागको/पात्र चरित्र

प्रस्तुत फागमा मुख्य पात्रका रूपमा दुर्गा देवी नै रहेका छन् । यस फागको कथावस्तुमा दुर्गा देवीको नै मुख्य भूमिका रहेको छ । फागमा पात्रहरूको चरित्रको मुख्य भूमिका रहेको हुन्छ । यसमा सहायक पात्रको रूपमा सुर्मा देवी लगायत उनका अन्य बहिनीहरू, घुमेश्वर, ईश्वर देव, महादेव, पाठपाला नुवादेव, धल्देउ लगायत विभिन्न देवता छन् भने केहि मानवीय र पशुपंक्षी पनि सहायक पात्रका रूपमा उपस्थित छन् । खलपात्र भने खासै देखिदैन । यी पात्रका चरित्रलाई ३ भागमा राखेर हेर्न सकिन्छ ।

क. मुख्य पात्र

ख. सहायकपात्र

ग. खलपात्र

(क) मुख्य पात्र

प्रस्तुत दुर्गा देवीको फागमा दुर्गा देवी नै मुख्य पात्रका रूपमा रहेका छन् । फागको प्रस्तुतीमा दुर्गा देवीको नै मुख्य भूमिका रहेको छ । उनले आफ्नो बस्ने ठाउँ सुन्दर रोज्नु र दैवी चमत्कार देखाएर मान्छेसँग चिनिनु उनको चरित्र मानिन्छ । यो फाग दुर्गा देवीको चारित्रिक केन्द्रियतामा निर्मित छ भने तत्कालिन सामाजिक परिवशेका व्याप्त भूमिका रहेको पाइन्छ । यस फागमा दुर्गा देवीको दैवी शक्तिको गुणगान गाइएको छ । पृथ्वीमा भएका निमुखा गरिवहरूको सेवामा केन्द्रित रहेर दुर्गा देवीको चरित्र चित्रण भएको पाइन्छ । विभिन्न ठाउँमा मानवलाई रक्षा गर्न, मठ मन्दिर निर्माण गर्न, शोषण अन्यायको अन्त्य गर्न, गरिव निमुखालाई न्याय दिनु, कसैले छलकपट, अन्याय गरेमा हानि नोक्सानी गराउँछ भन्दै समानताको चरित्र चित्रण पनि गरेको पाइन्छ । यसरी निमुखा गरिवको रक्षा गरेर दैवी शक्ति देखाइ समतामुलक समाज निर्माण गर्न आग्रह गर्ने दुर्गा देवीको चरित्र नै यस फागमा मुख्य रहेकाले यी नै प्रमुख चरित्र हुन् ।

(ख) सहायक पात्र

प्रस्तुत दुर्गा देवीका फागमा सहायक पात्रका रूपमा विभिन्न देवी देवता, मानवीय र पशुपंक्षी जस्ता पात्रहरू देखा परेका छन् । यिनीहरूको भूमिका यस फागको कथावस्तुमा सकारात्मक देखिन्छ भने केहि थोरैको मात्र नकारात्मक देखिन्छ । यस फागमा सहायक पात्रको रूपमा देखा परेका देवी देवतामा सुर्मा देवी लगायत दुर्गा देवीका सबै बहिनी, वर्मा, धल्देउ, ईश्वर देव, नुवादेव, घुमेश्वर, महादेव, पाठपाला, वैसेन्द्र आदि छन् भने यिनका भूमिका सकारात्मक देखिन्छ । त्यसैगरी मानवीय सहायक पात्रका रूपमा यसमा जैशी ज्यू, ओरुलारी चेली, बाहुनी बज्यै, मंगल्यारी नन्द, बुहारी सासू, बाबु छोरा, धम्यानी, मुख्या, नेभकाजी, पुजारी लगायत अन्य निम्तारु र भक्तजनहरूको पनि सकारात्मक भूमिका यसमा देखिन्छ । यसैगरी पशुपंक्षीमा सुवा चरो, गाई, भैसी, सर्प आदिको पनि सकारात्मक सहायक भूमिका यस फागको कथावस्तुमा रहेको पाइन्छ ।

(ग) खलपात्र

यस दुर्गा देवीको फागमा खलपात्रको रूपमा खासै दानव र कुनै अन्य देवी देवता नदेखिए पनि थोरै मात्रामा मानवीय चरित्र देखा परेका छन् । यसमा केही मानवले देवीले आफू जाने गन्तव्यको बाटो देखाइ दिनु आग्रह गर्दा नमानेकाले उनको थोरै असत् भूमिका देखिएकाले यिनलाई खलपात्र मान्न सकिन्छ । यस फागमा देखिएका घसारी चेली, दौरालो चेलो, पात टिप्ने चेलो घट्टालो चेलो, पन्यारी चेली जस्ता मानवीय पात्रले देवीलाई असहयोग गरेकाले उनलाई खलपात्र मान्न सकिन्छ ।

३.६ दुर्गा देवीका फागको परिवेश

दुर्गा देवीको उत्पत्ति अथवा औतार भएको पाङ्गरको रुखको जरा, तिल्याली बगर अनि देवीको पुजा आज्ञा गर्न लगाइएको मण्डव र मण्डवमा राखिने आवश्यक सामग्रीहरू जस्तै : गोबर, गहुँत, ध्यू, निउजु, फूलपाती, फल, आलम, शङ्ख, घण्ट चढाएको परिवेश रहेको छ । यसमा सम्पूर्ण जनमानसले धार्मिक पुजापाठ गरेको पनि परिवेश सिर्जना भएको पाइन्छ । त्यसैगरी खप्तडको पाटनी चौरको सुन्दरतामा रमाउनु आएका सम्पूर्ण लोक र बाइसवटै देवी देवता उपस्थित भएर रमाइ रमाई खेलेको र घुमेको परिवेश पनि पाइन्छ । यसरी विभिन्न देवी देवताको जग्गामा समाजका विभिन्न प्रकारका जनमानिसलाई बोलाएर

समानता सिर्जना गर्ने परिवेशको उपस्थिति यसमा छ भने एउटा पंक्षी सुँगा चरीलाई जग्गे लगाउँदा देवीले निम्तो दिनु पठाएको प्रसङ्गले यस फागको परिवेश रमणीय बनेको पाइन्छ । स्वर्ग लोकमा जाँदा विभिन्न ठाउँमा बसोवास गरी त्यस ठाउँको रीतिरिवाज, चालचलन, भेषभुषा एवम् सामाजिक परिवेशको पनि यसमा चित्रण भएको देखिन्छ ।

३.७ दुर्गा देवीका फागको उद्देश्य

दुर्गा देवीका फागको उद्देश्य दुर्गा देवीको धार्मिक महत्वका साथै दुर्गा देवीले मानवलाई दुःखबाट मुक्ति दिने र रक्ष गर्ने शक्ति प्रदान गर्न हो । यस फागको उद्देश्य नौविस क्षेत्रको संस्कृति जगेर्ना गर्न र सम्बर्द्धन गरी दुर्गा देवीको महिमा प्रस्तुत गर्न पनि हो । साथै दुर्गा देवीको फाग गायनले भक्तजनको मनोकामना पुरा गर्नुका साथै मनोरञ्जन प्रदान गर्नु पनि रहेको पाइन्छ । यसैगरी यस फागको उद्देश्य यो देवगाथा भएकाले देवीको सिद्धि र शक्तिको प्रचार प्रसार गर्दै शान्तिको कामना गर्नु पनि हो ।

३.८ दुर्गा देवीको फागको शैली

प्रस्तुत दुर्गा देवीका फागको शैली वर्णनात्मक रहेको छ । वर्णनका माध्यमबाट प्रत्येक पात्रका चरित्रको आन्तरिक तथ्य प्रकट गरेको पाइन्छ । यसमा विभिन्न प्रकारको वर्गको पात्रको वर्णन वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । पात्रको संवादहरू पनि वर्णनात्मक शैलीमा नै प्रस्तुत भएका छन् । पात्रको संवाद यथार्थ रूपमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । यस फागका पात्रका अभिनयले गर्दा उक्त फागको आख्यानताले घटना र चरित्रलाई वर्णन गरेर निर्मित गरेको पाइन्छ । यसरी वर्णनात्मक प्रयोगले गर्दा यस फागको शैली सरल सहज गरी जनसाधारणले पनि बुझ्ने र गाउनु सक्ने खालको भएकाले शैली जटिल छैन र प्रभावकारी बनेको छ ।

३.९ दुर्गा देवीका फागको भाषा

प्रस्तुत दुर्गा देवीका फागमा स्थानीय नेपाली भाषिकाको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसका केही शब्दमा भने प्राचीनता विद्यमान छ । जस्तै: धम्यानी, चेली, चेलो, पन्यारी, घट्टालो, ओख्लारी, गंगी, पातणा आदि । यसमा केही तत्सम शब्दको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै: गोबर, शङ्ख, घण्ट, पाती फूल, दिन, बानु, अक्षता आदि यस फागमा

तद्भव शब्दहरू पनि आएका छन् । जस्तै: ओठ, ध्यू, जिब्वा, चेलो, चेली, सुद्धि आदि । भैया बेती, कौज, फार्सें आदि सीमित आगन्तुक शब्द पनि छन् । यसैगरी यस फागमा थुप्रै मौलिक एवम् स्थानीय शब्दहरू पनि रहेका छन् । जस्तै: सस्सी, पयाली मुङ्ग्यारी, बेली, धम्यानी, नाईधोइ, गोद, भ्गाउ, वारी गछ्याको, विजि, वउजु, वावनी, पन्यारी, राया, अखरी, अनारी, विन्नु, धेकु, भाइलउ, गौत, आलम आदि स्थानीय एवम् मौलिक शब्दहरू रहेका छन् । कतैकतै न, त, प, र भने जस्ता निपात शब्दले यस फागका विभिन्न पङ्क्तिहरूलाई मिठास बनाएको पाइन्छ । समग्रमा भन्दा सरल र सरस भाषाद्वारा यो फाग प्रभावकारी एवम् सुन्दर बनेको पाइन्छ ।

३.१० दुर्गा देवीका फागको निष्कर्ष

प्रस्तुत दुर्गा देवीका फागमा दुर्गा देवी तिल्याली वगरको पाङ्गरको रुखको जराबाट उत्पत्ती भएदेखि आफ्नो बस्ने उपर्युक्त ठाउँको छनोट गर्नु देखि लिएर विभिन्न मण्डव, जग्गे लगाई ठाउँठाउँमा मठ मन्दिर निर्माण गरी पुजापाठ गरेका घटनाहरू रहेका छन् । समाजका कुकार्यहरूको अन्त्य गरी गरिब निमुखा वर्गको वकालत गर्ने न्याय दिलाउने र सन्तुष्टि एवम् शान्ति प्राप्त गर्न विभिन्न मण्डव तथा जग्गेको आयोजना गरी देवीको चरित्र गायन फागको माध्यमबाट गरेर पुजापाठ गर्ने कार्यमा प्रेरित गर्ने कार्यहरू यस फागमा रहेका छन् । दुर्गा देवी मालबाट बभाङको नौविस क्षेत्रको थली नौविसको थली जिउलासम्म आइपुग्दाका देवी चमत्कार जस्तै : भीर भएको ठाउँमा जिउँलो बनाएर परापुलो धान रोपाइ गर्न, आधा जिउलो चुडेर सुर्मा देवीले सँगै सुर्मासरोवर लिएर जानु जस्ता कार्य छन् । यसले देवी चमत्कारलाई प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

अध्याय चार

धल्देउ देवताका फागको सङ्कलन र विश्लेषण

४.१ धल्देउ देवताका फागको परिचय

धल्देउ देवता बभ्रुङ जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा रहेको रोकाया परिवारको कुलदेवताका रूपमा चिनिन्छन् । धल्देउ देवताको मन्दिर बभ्रुङको दुर्गाथली गाउँपालिका वडा नं. ५ जिउज्याइनी भन्ने गाउँ नजिकै अवस्थित छ । धल्देउ देवता महालिङ्ग देव र दुर्गा देवीकी बहिनी सुर्मा देवीको काखबाट जलजलाको डाडाँमा जन्मेको पाइन्छ । यस मन्दिरमा हरेक वर्ष विभिन्न चाडपर्वमा पुजाआजा गरिन्छ, भने विशेष गरी भदौ महिनामा यो मन्दिरमा ढाकाँ (डमरु) वाजा बजाएर धल्देउ देवताको धुमधामकासाथ पुजा अर्चना गरिन्छ । यो मन्दिरमा जाग्राम बस्ने र आफ्नो मनोकामना पुरा हुने हेतुकासाथ धल्देउ देवताको फाग गायन गर्ने गर्दछन् । यस मन्दिरको पुजारीका रूपमा रोकाया परिवारमा एउटा पुजारी तोकेर परापूर्वकाल देखि नै उक्त परिवारले पुजारीको काम गर्ने गरेको पाइन्छ । पुजारी हुने प्रक्रिया बुवाबाट जेठो छोरोमा स्वतः सर्ने व्यवथा छ । धल्देउ देवता रोकाया परिवारको कुलदेवता भएकाले प्रायः रोकाया परिवारको मात्र यस मन्दिरमा हक लाग्दछ र जाग्राम तथा अन्य पुजा अर्चनाका क्रियाकलाप पनि रोकाया परिवारले नै गर्दै आएको पाइन्छ । यसरी प्रत्येक वर्ष धल्देउ देवताको मन्दिर धल्देउ माडुमा धुमधामकासाथ पुजा अर्चना गरी फाग गाउने चलन रहेको पाइन्छ ।

४.२ धल्देउ देवताका फागको प्रस्तुति

वि.सं. २०७२ साल भदौ १८ गतेका दिन बभ्रुङ जिल्लाको दुर्गाथली गाउँपालिका वडा नं. ५ मा रहेको धल्देउ माडुमा धल्देउ देवताको जाग्राम वस्नु सोहि ठाउँमा बसोबास गर्ने रोकाया परिवारका मानिसहरू धल्देउ माडुमा बेलुका आएका बेला मुना देवी रोकायले धल्देउ देवताका फाग प्रस्तुत गरे । धल्देउ देवता रोकाया परिवारको कुल देवताका रूपमा चिनिने भएकाले प्रायः धल्देउ देवताको मन्दिरमा रोकाया परिवारका सदस्यहरू नै पढी उपस्थिति हुने गर्दछन् । मुना देवी रोकाया फाग गायनका जानकार मानिन्छन् उनी विगत लामो समय देखि हरेक मन्दिरमा मेला, पर्व एवम् जाग्राम बस्दा फाग गायन प्रस्तुत गर्दछन् । उनी बभ्रुङ जिल्लाको दुर्गाथली गाउँपालिका वडा नं. ५ रोकाया गाउँकी स्थायी

वासिन्दा हुन् । उनी विभिन्न देवी देवताका फाग गायनका साथै डेउडा गीतमा पनि पोख्छिन् ।

धल्देउ माडुमा जब पुजारीले दियोवत्ती जलाएर पुजाको श्रीगणेश गर्दछन् अनि विभिन्न धल्देउ देवको रूपमा धामी र अन्य महिला पुरुष काम्ने गर्दछन् र धल्देउको मन पर्ने बाजा डमरु (ढाका) र शङ्ख घण्टको बुलन्द आवाजले सम्पूर्ण मन्दिर भित्रका ब्रतालु एवम् सम्पूर्ण दर्शन गर्ने व्यक्तिमा आङ्ग जिरिङ्ग भई काँभे जस्तै भएका थिए । जब धल्देउ देवताको औतारमा काम्ने (चल्ने) व्यक्तिले बखान गर्न थाल्छन् अनि सबै वाजागाजा बन्द हुन्छन् र सम्पूर्ण ब्रतालुका समस्याको समाधानका उपाय धामी अथवा काँम्ने व्यक्तिले बताइदिए पछि धल्देउ देवताले देवाली सिध्याएपछि सबै आराम गर्छन् । त्यसपछि फाग प्रस्तोताले धल्देउका फाग प्रस्तुत गरिन् भने अन्य व्यक्तिहरूले उनको स्वरमा स्वर मिलाएर साथ दिन्छन् जसले गर्दा धल्देउ माडुको वातावरण नै सङ्वगितमय एवम् फागमय बनेको पाइयो । त्यसपछि फाग गायन गर्दा गर्दै रात बित्छ । जब विहान हुन्छ अनि सबै श्रद्धालु, ब्रतालु अन्तिमपटक धल्देउ देवताको पुजापाठ गरी सबैजना आ-आफ्नो घरमा गए । अनि त्यो दिनको जाग्राम समाप्त भयो । यसरी यो फाग हरेक वर्ष गायन गर्नाले मनले चिताएको कुरा पुग्ने किंवदन्ती छ । तसर्थ यो फाग गायन गाएको पाइन्छ ।

४.३ धल्देउ देवताका फागको मूलपाठ

धौल्याका मण्डव जुल्की^{१५१} लाग्यो घाम

कति आया सेवाणीकी^{१५२} कति आया राम

बुढी आया सेवागीकी बालि^{१५३} आया राम

धौल्याका मण्डव मैनकी रोटी

तेरी सेवा आई धौल्या चौध सय डोटी

धौल्याका मण्डव जोलो^{१५४} छन गाणु

^{१५१} भुल्कनु

^{१५२} सेवा गर्न

^{१५३} तन्नेरी

^{१५४} जोडा

तेरी सेवा धौलापुर छाड्डाइनु छाणु^{१५५}

धौल्याका मण्डव जोलोछन् दमाउ

तेरी सेवा आई धौल्या चौध सय कमाउ ॥

XXXX XXXX XXXX

महालिङ्ग देउ कुष्टी प उब्जी

भाउनु भाजि^{१५६} सुन्मा देवी लसुन प कुटनु

दाइना तनु बाउलीले लसुन कुटयो

बाउतनु बाउलीले मौआणाई^{१५७} चेष्यो

जेठी बैना दुर्गाले वचनै दियो

तत्तिकी छिपिली सुन्मा सिजाग्रं भापन^{१५८}

भाउला भाउला दिदी मेरी मेरा भागै धिउला^{१५९}

आधा चुणी^{१६०} रोपा जिउलीसँगै लैप जाउला

आधा चुणी पाङ्गर जणी सँगै लैप जाउंला

सैनको नैकुणो दिदी तेराई भाग लाउला

सैन र पसेला दिदी तेराई भाग लाउला

ल्लाडा न लेकगाउं दिदी तेराई भाग लाउला

खोरी न बुडखोरी दिदीसँगै लैप भाउला

जुजिको गोरखो दिदी तेराई भाग लाउला

छान्ना न थलारा दिदी तेराई भाग लाउला

१५५ छोड्नु

१५६ बहिनी

१५७ नाँक

१५८ जाउं

१५९ लिउला

१६० च्यातेर

अन्जाणो विजाणो दिदी सँगै लैप भाउला
 सुन्मा देवी बट्टी^{१६१} गयो धारकी^{१६२} भेष
 खोरीतन्न खोर्याल्लीले विस्कृन हाल्यो
 नसिगया सुन्मा देवी थारकी भेष
 थारकी त भेष गया विस्कृनै खायो
 खोरीतनु खोर्याल्लीका शिर लामा केश
 सुन्मा देवी नसिगया थारकी भेष
 थारकी त भेष गयो विस्कृन नै खायो
 खोरीतनु खोर्याल्लीले बचनै दियो
 तमरा त सुतनफल्तु^{१६३} हंमु पैरनु देउनु
 हमरा त गुन्यू चोला तमे पैरि हाल
 लागि गया खोर्याल बोरा तै थारका पाछा
 नसिगया सुन्मा देवी थारपैन्नाका ढुङ्गा
 थार पैन्नाका ढुङ्गा गया बुर्की खेल्यो छ
 बुर्की^{१६४} जति खेल्यो छ सुनय मृत्युऔ^{१६५} छेर्यो
 ताहोई आया सुन्मा देवी ल्वाडाका ठेका
 ल्वाडाका त ठेका आया बुर्की खेल्यो छ
 नसिगया खुर्मा देवी विजाणाका गाउँ
 विजाणाका गाउँ होई बुर्की खेल्यो छ
 अन्जाणी विजाणी लाग्या तै थारका पाछा

१६१ तयार

१६२ सुगुर/बदेल

१६३ दाउरा सुरुवाल

१६४ उफ्रनु

१६५ आँसु

आइरे गया सुन्मा देवी रोकायाका गाउँ
 रोकायाका गाउँ आई बुर्की खेल्यो छ
 बुर्की खेल्योछ सुना मृत्युऔ छेर्यो
 रोकायाका बाज्या आया विन्ति चढायो
 पुगिगया खोर्याल बोरा तै थारका पाछा
 नसिगया सुन्मा देवी थकुन्नाडाका गाउँ
 थकुन्नाडाका गाउँ गई बुर्की खेल्यो छ
 नसिगया खोर्याल बोरा तै थारका पाछा
 होइन होइ थकुन्नाडी बुढी आमा खरी^{१६६} भोकु^{१६७} लागि
 खरी भोकु लागि छत ज्यूनार सारि देउनु
 नचाल्याई^{१६८} आटाको^{१६९} रोटी क्याएको ज्यूनार दिऊ
 जसै जुण्यो^{१७०} तसई खाउली आमा
 नसिगया सुन्मा देवी लोटनी चौर
 लोटनीका चौर भाई लोटनी लोट्या
 अन्जाणी विजाणी गया तै थारका पाछा
 लोटनी चौरहोई साड्ल्याका पण
 साड्ल्याका पणभाई बुर्की खेल्यो छ
 नसिगया थकुन्नाडी तै थारका पाछा
 नसिगया सुन्मादेवी जलजलाका डाडँर
 जलजलाका डाडाभाई प धल्देऊ पैदा^{१७१} भया

१६६ धेरै

१६७ भोक

१६८ नछानेको

१६९ जौको

१७० जुट्यो

च्याहाँ च्याहाँ वाला डाणा मुथि^{१७२} रुना
 आफू टिपी सुन्मा देवी कुण्ड प पस्या
 च्याहाँ च्यहाँ वाला डाडामुनि रुना
 कङ्गायाका^{१७३} चणीले च्यहा वालो सुन्यो
 वर्कि हेर्यो वालो फर्की हेर्यो
 वाइरे मुथि पाइरे हेत्यो बाज टोटली^{१७४}
 भुलमुल फूल टिपी घोलुजु^{१७५} पुच्यो
 कङ्गाया चणिले पालनी पाल्यो ढाकनी ढाक्यो
 एकाई दिनका पाल्यो धल्देउ २ दिनका जसा
 २ दिनका पाल्यो धल्देउ ४ दिनका जसा
 ४ दिनका पाल्यो धल्देउ ८ दिनका जसा
 ८ दिनका पाल्यो धल्देउ १० दिनका जसा
 १० दिनका पाल्यो धल्देउ मैना दिनका जसा
 मैना दिनका पाल्यो धल्देउ २ मैनाका जसा
 २ मैनाका पाल्यो धल्देउ ४ मैनाका जसा
 ४ मैनाका पाल्यो धल्देउ ८ मैनाका जसा
 ८ मैनाका पाल्यो धल्देउ १० मैनाका जसा
 १०मैनाका पाल्या धल्देऊ वर्ष दिनका जसा
 वर्ष दिनका पाल्या धल्देऊ २ वर्षका जसा
 २ वर्ष पाल्या धल्देऊ ४ वर्ष जसा

१७१ जन्म
 १७२ माथि
 १७३ ढुकुर
 १७४ दुलो
 १७५ गुड

४ वर्ष पाल्या धल्देऊ ६ वर्ष जसा
 ६ वर्ष पाल्या धल्देऊ ८ वर्ष जसा
 ८ वर्ष पाल्या धल्देऊ १० वर्ष जसा
 अब भया धौलापुर सुपला तरना^{१७६}
 अब लाग्या धौलापुर धुरुधुरु रनु
 नैत मैले बुवाको ज्यूनारी
 नैत मैले इजुको^{१७७} स्तन खाया
 अब लाग्यो धौलापुर धुरुधुरु रनु
 बाइसै डाणा बाइसैकाणा तेराई भाग लाउला
 बाइसै जात्या बाइसै खाली तेराई भाग लाउला
 अब लाग्या धौलापुर भैसी गोठला
 उनातनु^{१७८} रोजि हेल्यो भैसी दामल
 उवातनु^{१७९} रोजि हेल्यो भैसी खरक^{१८०}
 अब लाग्या धौलापुर आपनाई रजथानु^{१८१}
 फड्खीन जसा उडिनु आओ
 आओ तमे धौलापुर आपनाई रजथानु
 कुइरोनु जसा लोटिनु आऊ
 मेघनु जसा बरसी आऊ
 आऊ तमे धौलापुर आफ्नालाई रजथानु

१७६ तरुण

१७७ आमा

१७८ तलतिर

१७९ माथितिर

१८० खर्क

१८१ बस्ने स्थान

सरप जसा बगिनु आउ
आउ तमे धौलापुर आफ्नाई रजथानु
माभ्याका देउ भाडा अखरी गया
आउनु तमे धौलापुर आफ्नाई रजथानु
लिपिलापी मण्डव अखरी गया
आउनु तमे धौलापुर आफ्नाई रजथानु
बाल्याका बत्ति निविरे^{१८२} गया
आउनु तमे धौलापुर आफ्नाई र जथानु
हिउँ जसा सुकिला भया
आउनु तमे धौलापुर आफ्नाई र जथानु
पानी न जसा बगिनु आऊ
आउनु तमे धौलापुर अप्नाई रजथानु ॥

(मुना देवी रोकाया, ५५ वर्ष, दुर्गा थली गा.पा. ५ बभाड)

४.४ धल्देउ देवताका फागको कथावस्तु

धल्देउ देवता सुर्मा देवी थलीबाट सुर्मासरोवर जाने वेला थकुन्नाडाको जलजला भन्ने डाडाँमा सुर्माको कोखबाट जन्मेका हुन् । उनका बुवा महालिङ्ग देव हुन् । धल्देउ देवतालाई जन्माएर सुर्मा देवीले जलजलाको डाडाँमा नै छोडेर गएको पाइन्छ । त्यसपछि धल्देऊ जन्मेपछि एकलै डाडाँमा च्याहा च्याहा गरेर रोइरहेका हुन्छन् । तर सुर्मा देवीले नावालक धल्देऊलाई छोडेर आफ्नो कुण्ड भित्र पस्छन् । च्याँहा च्याँहा गरेर रोइरहेका धल्देऊ देवताको आवाज हुकुरले सुन्छ । त्यसपछि हुकुरले चौतर्फी हेरेर आफु भएको डाडाँ माथि धल्देऊ बालकलाई पायो र एउटा बाज नामको रुखको दूलो खोजेर फुल टिपेर उक्त दूलोभित्र गुँड बुनेर हुकुर चरोले नै उनको पालन पोषण गरेको पाइन्छ ।

^{१८२} निभ्नु

यसरी ढुकुरले पालन पोषण गरेका धल्देऊ देवता क्रमिक रूपमा बढ्दै ठूलो हुन्छन् । त्यहि क्रममा धल्देऊ देवता १ दिनका पालेका धल्देउ दुई दिनका जस्तो देखिन्छन् । २ दिन पालेका धल्देऊ चार दिनका जस्तो, चार दिन पालेका धल्देऊ आठ दिनका जस्तो, आठ दिनका पालेका धल्देउ दश दिनका जस्ता, दश दिन पालेका धल्देऊ एक महिनाका जस्ता १ महिनाका पालेका धल्देऊ २ महिनाका जस्ता, २ महिना पालेका धल्देऊ चार महिनाका जस्ता, चार महिनाका पालेका धल्देऊ आठ महिनाका जस्ता, आठ महिनाका पालेका धल्देउ दश महिनाका जस्ता १० महिनाका पालेका धल्देउ वर्ष दिनका जस्ता, वर्ष दिनका पालेका धल्देउ २ वर्षका जस्ता, दुई वर्षका पालेका धल्देउ चार वर्षका जस्ता, चार वर्षका पालेका धल्देउ छ वर्षका जस्ता, छ वर्षका पालेका धल्देउ आठ वर्षका जस्ता, आठ वर्षका पालेका धल्देऊ दश पर्वका जस्ता देखिएर तिव्र गतिमा वृद्धि भई जवानी एवम् तरुण देखिए । तन्नेरी भएका धल्देउ देवता बुभने भएपछि आफ्नो वाल्यकाल लाई सम्भेर धुरुधुरु रुन्छन् । उनले वाल्यकालमा आफ्ना बुवा आमाबाट माया पाउनु नसेकेकामा दुःख व्यक्त गरेकाछन् । उनले आफ्नो बुवाको अथवा महालिङ्ग देवको हातबाट खाना नपाएको र आफ्नी आमाको दुध खानु नपाएकोमा दुखित हुँदै भन ठूलो स्वरमा धुरुधुरु रुनु थाल्दछन् । त्यसपछि वाइसै डाडाँकाडाँ उनकै भागमा पर्दछन् भने वाइस वटै जात्या र वाइस खाली नै धल्देउ देवताका भागमा पर्दछन् । त्यसपछि धल्देउ अब भैसी पालेर भैसी गोठाले हुने विचार गर्दछन् । डाडाँको तलतिर उनले भैसी दाम्लो रोज्छन् भने माथितिर भैसी खरक (छानो) को लागि रोजेका छन् ।

त्यसपछि धल्देउ देवता आफ्नै वाँसस्थान तिर लाग्छन् । आफ्नै वासस्थानमा आउने क्रममा उनी फङ्खिन जसरी उडेर, कुइरो जस्तै लोटेर, मेघ र वर्षा भएर आफ्नो कटेरा, माडुमा आउन्छन् । यसैगरी सर्प जस्तै घस्रेर आउन्छन् । उनी आफ्नो कटेरा आउँदा माभेका भाडाँकुडा सुकेका हुन्छन् भने लिपपोत गरेको मण्डव सुकिसकेको हुन्छ । त्यसैले उनी आफ्नो वासस्थानमा पुग्छन् वालेका बत्ति निम्न लागेकाले उनी आफ्नो कटेरा आउनु थालेका छन् । त्यसपछि धल्देउ देवता आफ्नो वासस्थान आइसकेपछि हिउँ जस्तै सुकिला र उज्याला देखिन्छन् अनि पानी जस्तै बगेर आफ्नै कटेरा, आफ्नै माडु आफ्नै वासस्थान आउँछन् । त्यसपछि धल्देउका मण्डव घाम लागेर उज्यालो हुन्छ र उनको मण्डवमा बुढी, वाला लगायत चौध सय डोटी उनको सेवाका लागि आएका छन् भने धल्देउको सेवाका लागि

उनको मण्डवमा चमाहा बजाएर धौध सय कमाउ सहित उपस्थित भएको देखिन्छ । यसरी हरेक वर्ण धल्देउ देवताको मादु (मन्दिरमा) उनको फाग गायन प्रस्तुत हुनते गर्दछ ।

४.५ धल्देउ देवताका फागको पात्र/चरित्र

प्रस्तुत फागमा मुख्य पात्रका रूपमा धल्देउ देवता नै रहेका छन् । कथावस्तुमा जसको भूमिका मुख्य हुन्छ त्यसलाई मुख्य पात्र भनिन्छ । फागमा पात्रहरूको चरित्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । यसमा सहायक पात्रहरू पनि रहेका छन् भने खलपात्रको उपस्थिति खासै पाइदैन । यसमा पात्रहरू कुनै दैवी शक्ति भएका देवी देवता छन् भने कुनै मानव र कुनै पशुपंक्षीपनि रहेका छन् । यी पात्रका चरित्रलाई ३ भागमा राखेर हेर्न सकिन्छ ।

क. मुख्य पात्र/चरित्र

ख. सहायक पात्र/चरित्र

ग. खल पात्र/चरित्र

(क) मुख्य पात्र/चरित्र

प्रस्तुत फागमा मुख्य पात्रका रूपमा धल्देउ देवता नै आएका छन् । यस फागको कथावस्तुमा धल्देउ देवताको मुख्य भूमिका रहेको छ । सुर्मा देवी थलीबाट सरोवर जाने क्रममा जलजला भन्ने डाडाँमा धल्देउ देवताको जन्म भएको पाइन्छ । सुर्मा देवी आफ्नो कुण्ड बसे पछि धल्देउ बालक च्याहा च्याहा गरि एकलै एकान्त डाडाँमा रोइरहेका हुन्छन् । त्यसपछि हुकुर चरोले वालक धल्देउलाई रोइरहेको बेलामा फेला पारी सकेपछि एउटा बाजको दुलो भित्र गुँड बनाइ हुकुले नै पालन पोषण गरेबाट धल्देउ देवताको बाल्यकाल दुःखद अवस्थामा वितेको पाइन्छ । तर पनि दैवी चमत्कारीले धल्देउ देवता छिटो छिटो वृद्धि भई १० वर्षमै तरुण भएका पाइन्छन् । तरुण भइसके पछि उनी आफ्नो बाबु र आमाको माया नपाएकोमा धुरुधुरु रुन्छन् र उनले गोठालो भएर जीवन विताउने उद्देश्यले भैसीको खर्क (छानो) बनाएर आफू बस्ने स्थानमा अथवा मन्दिरमा बस्छन् । त्यसपछि धल्देउ देवता विभिन्न रूपधारण गरी आफ्नो वाँस स्थानमा बसेर जीवन व्यतित गरेर बसेका छन् । यसरी यस फागमा उनको भूमिका नै प्रमुख भएकाले मुख्य पात्रका रूपमा धल्देउ देवता नै रहेका छन् ।

(ख) सहायक पात्र

प्रस्तुत धल्देउ देवताका फागमा देवी देवता लगायत मानव र पशुपंक्षी पनि सहायक पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन् । यसमा सहायक पात्रको भूमिका महालिङ्ग, सुर्मादेवी जस्ता देवी देवता छन् भने मानवीय पात्रका रूपमा धल्देउ देवतालाई सहयोगी व्यवहार गर्ने बुढावाला धर्मालम्बीहरू, खोर्याल्ली, अन्जाणी विजाणी, रोकायाका बाजे, थकुन्नाडी आमा, आदि देखिन्छन् । त्यसैगरी सहायक पात्रका रूपमा देखा परेका पशुपंक्षीमा धल्देउ देवताको पालनपोषण गर्ने ढुकुर चरो लगायत थार, भैसी, सार्वजस्ता पात्र पनि देखा परेका छन् । यिनले धल्देउ देवतालाई सहयोगी भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

(ग) खलपात्र

धल्देउ देवताका फागमा नकारात्मक भूमिका कुनै पनि पात्रको नदेखिएकोले खासै खलपात्रको उपस्थिति यसको कथावस्तुमा देखिदैन । धल्देउ देवताको जीवनको छोटो क्रियाकलाप यसमा प्रस्तुत भएकोले उनको चरित्र विरुद्ध कुनै पनि पात्र लागेको पाइदैन ।

४.६ धल्देउ देवताका फागको परिवेश

धल्देउ देवता जन्मदा जलजलाको डाँडाको परिवेश यसमा देखिन्छ । आफ्नी आमाले नवजात शिशुलाई सोहि डाँडामा एकलो छोडेपछि ढुकुर चराले बालकलाई एउटा गुँड बनाएर राखी पालनपोषण गरेको प्रसङ्गले परिवेशलाई संवेदनशील एवम् हृदयस्पर्शी बनाएको पाइन्छ । ढुकुरले पालेर छिटै जवान भएका धल्देउ देवताले आफ्नै डाँडाँकामा भैसी पाइने उद्देश्य राखेको परिवेश सिर्जना भएको छ । भैसी खरक कुहिरो, मेघ, मण्डव, बत्ति, हिउँ, पानी आदि पनि यस फागमा परिवेशका रूपमा आएका छन् । यसमा धल्देउले आफैँ भैसी पालेर आफ्नो वासस्थानमा बसेर आफ्नो खुट्टामा उभिनु पर्ने सन्देशपूर्ण परिवेश सिर्जना गरेका छन् ।

४.७ धल्देउ देवताका फागको उद्देश्य

धल्देउ देवताको मुख्य उद्देश्य धल्देउ देवताको धार्मिक महत्त्व दर्शाउनुका साथै उनको स्तुती गानले पारिवारिक सुख प्राप्त गर्नु हो । यसका साथै यसको उद्देश्य फाग गायन गरी अभिनय मार्फत् मनोरञ्जन गर्न र संस्कृति जगेर्ना गर्नु पनि हो । यसै गरी

देवताको स्तुति वा कीर्तन गरी रक्षा तथा मुक्तिको कामना गर्नु हो । यो देवगाथा भएकाले देवताको शक्तिको प्रचार प्रचार गर्दै धर्मप्रति आस्था जगाउनु पनि यसको उद्देश्य रहेको पाइन्छ ।

४.८ धल्देउ देवताका फागको शैली

प्रस्तुत धल्देउ देवताका फागको शैली वर्णनात्मक रहेको पाइन्छ । वर्णनका माध्यमबाटप्रत्येक पात्रका चरित्रको आन्तरिक तथ्य प्रकट गरेको पाइन्छ । यसमा विभिन्न देवी देवता, मानवीय एवम् पशुपंक्षी युक्त पात्रको संवाद पनि वर्णनात्मक शैलीमा नै प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यसरी वर्णनात्मक शैलीको प्रयोगले यो फाग प्रभावकारी बनेको छ भने सहज सरल एवम् जनसाधारण र अनपढ व्यक्तिले बुझ्ने खालको शैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.९ धल्देउ देवताका फागको भाषा

प्रस्तुत धल्देउ देवताका फागमा स्थानीय एवम् मौलिक भाषिकाको प्रयोग बढी भएको पाइन्छ । यसका केही शब्दमा भने प्राचीनता पनि विद्यमान छ । जस्तै: लिपिलापि तमे, निविरे, खरक, कङ्गा, आटा, जुण्यो, दमाऊ आदि । यहाँ केही तत्सम शब्दको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै: मेघ, मण्डव, दिन स्तन, ज्यूनार आदि । यसमा केही तद्भव शब्दको पनि प्रयोग भएको छ । जस्तै: धम्यानी, भाई, इजु, बुवा, भाजी, दमाउ आदि । यसमा रोटी नैकुणो, सुतन फत्तु जस्ता सीमित आगन्तुक शब्द पनि पाइन्छन् । यसमा थुप्रै स्थानीय एवम् मौलिक शब्दहरू पनि रहेका छन् । जस्तै: इजु, रजथानु, निविरे, खरक, जुट्यो, भोकु, सुतन फत्तु, कङ्गा, छिपिली, भाजी, दमाउ, जोलो, घोल, उनाउवा, आदि छन् भने न, त र, प जस्ता निपात शब्दको कतै कतै प्रयोग भएकाले यस फागको भाषिक मिठासलाई आमन्त्रण गरेको पाइन्छ । यसरी समग्रमा सरल, सरस एवम् स्थानीय भाषाको प्रयोगले यो फाग प्रभावकारी बनेको छ ।

४.१० धल्देऊ देवताका फागको निष्कर्ष

प्रस्तुत धल्देउ देवताका फागमा धल्देउ देवताको जन्म भएको जलजलाको डाडाँको सेरोफेरोमा भएको घटनाको वर्णन यसमा रहेको पाइन्छ । एकलो नवजात शिशु रोएको देखेर

एउटा पंक्षी ढुकुरले गुँड लगाएर पालनपोषण गरेको प्रसङ्ग मार्मिक रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । केही समय पालेका धल्देउ १० वर्षमा नै जवान भएर आफ्नो खुट्टामा उभिने कार्यले मानवलाई प्रेरणा दिएको पाइन्छ । समाजमा कर्म गरेर खानुपर्ने सन्देश धल्देउ देवताले आफ्नै भूमिका भैसी पालेर दिनचर्या गरेको प्रसङ्गले देखाउन्छ । यसरी समाजमा कसैलाई पनि अन्याय हुनु दिनु हुँदैन भन्ने सन्देश पनि यस फागको कथावस्तुमा पाइन्छ भने हामीले परिश्रम जहिले पनि आफ्नै जन्मभूमिमा गर्न पर्दछ यसैमा हाम्रो भलो हुने कुरा पनि धल्देउ देवताका फागमा पाइन्छ ।

अध्याय पाँच

सारांश र निष्कर्ष

५.१ सारांश

बझाङ जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ्ग देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताका फागको अध्ययन शोध शीर्षक अन्तर्गत बझाङको नौविस क्षेत्रमा सङ्कलन गरिएका फाग लोकगाथा अन्तर्गत देवगाथाको विश्लेषण गरिएको प्रस्तुत शोधपत्रमा जम्मा ५ वटा अध्याय रहेका छन् । पहिलो अध्याय अन्तर्गत शोध परिचय, समस्या कथन, शोधको उद्देश्य, पूर्व कार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य र महत्त्व, अध्ययनको सीमा, सामग्री सङ्कलन विधि, अध्ययन विधि, शोधपत्रको रूपरेखाका बारेमा परिचय दिइएको छ ।

यस शोधको दोस्रो अध्यायमा महालिङ्ग देवका फागको प्रस्तुति, फागको मुलपाठ, विषयवस्तु तथा कथावस्तु, फागका पात्र तथा चरित्र, फागको परिवेश, उद्देश्य, शैली भाषा र महालिङ्ग देवका फागको निष्कर्ष आदिको चर्चा गरिएको छ ।

तेस्रो अध्यायमा दुर्गा देवीका फागको प्रस्तुति, फागको मुलपाठ, कथावस्तु, फागका पात्र तथा चरित्र, फागको परिवेश, उद्देश्य, शैली, भाषा र दुर्गा देवीका फागको निष्कर्ष आदिको चर्चा गरिएको छ ।

चौथो अध्यायमा धल्देउ देवताका फागको प्रस्तुति, फागको मुलपाठ, कथावस्तु, फागका पात्र तथा चरित्र, फागको परिवेश, उद्देश्य शैली, भाषा र धल्देउ देवताका फागको निष्कर्ष आदिको चर्चा गरिएको छ ।

यसरी फागहरू पौराणिक आख्यानमा आवद्ध गरिएका हुन्छन् । महालिङ्ग देवको फाग सामाजिक कार्यका साथै बलिया दैत्यको विनाशको निमित्त देखा परेको पाइन्छ भने हिमालबाट उत्पत्ति भई मानसरोवर सम्म गरेको यात्राका क्रममा निर्माण गरेका विभिन्न बाटाघाटा, मन्दिर, पानीका धारा आदि कार्यहरू गरेको पाइन्छ । तीर्थयात्रा गर्ने क्रममा ऐतिहासिक सामाजिक, पौराणिक, राजनैतिक कार्य रहेको परिवेश पनि पाइन्छ । त्यसैगरी दुर्गा देवीको फागमा तिल्याली वगडको पाङ्गुरको रुखको जराबाट उत्पत्ति भएपछि मण्डव लगाएर धार्मिक कार्य गरेको पाइन्छ । यसमा मानव जतिलाई सुख शान्ति प्रदान गरेर

समाजको अन्याय अत्याचारको अन्त्य गरी समतापूर्ण समाज निर्माण गर्ने कार्य गरेको पाइन्छ । त्यस्तै धल्देउ देवताका फागमा धल्देउ देवता जन्मेपछि उनले बाल्यकालमा पाएको दुःख एवम् ढुकुर चराले पालनपोषण गरेको प्रसङ्ग पनि मार्मिक रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी यस फागमा आफ्नो खुट्टामा आफैँ अभिएर जीवन बाँच्नु पर्नेसन्देश पनि पाइन्छ ।

यस शोधपत्रको पाचौँ अध्याय उपसंहारका रूपमा रहेको छ । यसमा सारांश, निष्कर्ष र भावी अनुसन्धानका लागि सुझावहरू दिइएको छ । उपयुक्त फागहरू कुन मान्छेबाट कहाँ प्राप्त गरिएको हो सो को जानकारी पनि दिइएको छ । यसरी छ अध्यायमा प्रस्तुत शोधपत्रको सङ्गठन शोधका आधारभूत नियमहरूको पालना गरी वैज्ञानिक अध्ययन पद्धतिलाई व्यवहारमा ल्याएर गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

बझाङ जिल्लाको नौविस क्षेत्रमा प्रचलित महालिङ् देव, दुर्गा देवी र धल्देउ देवताको फाँगको अध्ययन शीर्षक रहेको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र अन्तर्गत देवगाथा फाग लोक जीवनमा बढी प्रचलित रहेको छ । लोकगाथा नेपाली समाजको प्राचीन साहित्यका रूपमा रहेको पाइन्छ । फाग (देवगाथा) अज्ञात रचनाकारहरू संरचित हुने र कालान्तरमा सामाजिक सम्पत्तिका रूपमा रहने लोकगाथा हो । यो परम्परादेखि जीवित हुँदै आएको पाइन्छ । फागहरू खासगरी वर्णनात्मक र गलकण्ठबाट पुस्तौली हुँदै आएका हुनाले यिनीहरूको छन्द अलङ्कार आदिको व्यवस्था गरिएको हुँदैन । यी फागहरूको गायन पुरुष महिला दुवैले अभिनयका साथ गर्ने गर्दछन् । यी फागहरू आफ्नै किसिमको परम्परागत लोकभाका हालेर गाइने गर्दछन् । लोक समुदायमा फाग रचना गर्ने र गाउने परम्परा प्राचीन समयदेखि नै हुँदै आएको पाइन्छ । अध्ययन परम्परा भने धेरै पछिबाट मात्र प्रचलनमा आएको पाइन्छ । फगाउनु शब्दबाट फाग शब्दको निर्माण भएको हो । फगाउनुको अर्थ जो कसैलाई पनि खुसी पार्नु भन्ने हुन्छ त्यसैले फगाउनु अर्थात् खुसी पार्ने गानको नाम फाग राखिएको हो । त्यस्तै फास शब्दको अपभ्रंश रूप पनि फाग हो । यसको अर्थ अतिरञ्जनात्मक वर्णन भन्ने बुझिन्छ । यहाँका फागमा अतिशयोक्तिपूर्ण ढङ्गले देवी देवताको वर्णन गरिएको पाइन्छ । बझाङको नौविस क्षेत्रमा फाग शब्दले लोकगाथाको एक प्रकार देवगाथाको रूप लिएको पाइन्छ । देवी देवतालाई खुसी पार्न, देवी देवताको स्तुतिगान

र कीर्तन गरी मुक्तिको कामना गाइन्छन् । यी फागहरूले आदिम इतिहास, देवस्थल, मठमन्दिरको निर्माणको इतिहास र सभ्यताको विकासक्रमलाई चित्रण गरेका छन् ।

यसरी नेपाली लोक समुदायमा व्याप्त रहेका फाग अध्ययनको दृष्टिकोणले धार्मिक भावना, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक सामाजिक आदि विषयवस्तु पाइन्छन् । यी फागहरूलाई सङ्कलन अध्ययन गरी प्रकाशित गर्न सकेमा लोक साहित्यको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण पाटो सुरक्षित राख्न सकिने देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- उपाध्याय, विष्णुभक्त (२०५८), 'बभाङ थलाराका फागको सङ्कलन विश्लेषण', अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, ने.के.वि. ।
- उपाध्याय, रामप्रसाद (२०५७), 'बभाङी देउडा गीत सङ्कलन र अध्ययन', अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, ने.के.वि. ।
- चन्द्र, उमा (२०४९), 'बैतडेली सांस्कृतिक फागहरूको अध्ययन', अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, ने.के.वि. ।
- जैशी, प्रेमराज (२०५८), 'बभाङी धमारीको सङ्कलन र अध्ययन', अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, ने.के.वि. ।
- जोशी, गोकुलराज (२०५९), 'बभाङ जिल्लाका गाउँखाने कथाको अध्ययन', अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, ने.के.वि. ।
- जोशी, मनराज (२०६९), 'बभाङ जिल्लामा प्रचलित लाँगा र मष्टा देवताका फागको अध्ययन', अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, ने.के.वि. ।
- जोशी, लक्ष्मीकान्त (२०६८), 'बभाङ जिल्लामा प्रचलित लोककथाहरूको अध्ययन' अप्रकाशित, स्नातकोत्तर शोधपत्र, ने.के.वि. ।
- जोशी, सत्यमोहन (२०१४), **हाम्रो लोक संस्कृति**, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।
- जोशी, हितराज (२०६१), 'बभाङी संस्कृतिमा भूओगीतको अध्ययन', अप्रकाशित, स्नातकोत्तर शोधपत्र, ने.के.वि. ।
- दौल्याल, विष्णुबहादुर (२०६५), 'बभाङ थली नौविसमा प्रचलित माङ्गलहरूको अध्ययन', अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, ने.के.वि. ।
- पन्त, जयराज (२०५५), **अंजुलीभरि सगुन पोल्टाभरि फाग**, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प ।

पन्त, देवकान्त (२०३२), डोटेरी लोड साहित्य, काठमाडौं: नेपाली र एशियाली अनुसन्धान संस्थान, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।

पराजुली, मोतीलाल (२०४९), नेपाली लोकगाथा, पोखरा : श्रीमती तारादेवी पराजुली ।

बन्धू, चूडामणि (२०५८), नेपाली लोकसाहित्य, काठमाडौं: एकता बुक्स ।

सिंह, मानवबहादुर (२०५८), थली नौविसको संक्षिप्त इतिहास (फागलहरी), धनगढी : सु.प. साहित्य समाज ।